

Національна академія наук України
Теріологічне товариство НАН України
Чорноморський біосферний заповідник

Novitates Theriologicae

*Інформаційний бюлетень Українського
теріологічного товариства НАН України
Pars 8, 2012*

Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців (матеріали XIX Теріологічної школи-семінару)

Novitates Theriologicae

PARS 8, 2012

Інформаційний бюлетень Українського теріологічного товариства НАН України

Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців

(матеріали XIX Теріологічної школи-семінару)

Чорноморський біосферний
заповідник ■ 24-29.09.2012

XIX Теріологічна школа

Гола Пристань – 2012

УДК 599+502 (477)
ББК 28.693.36
Т-35

Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців: зб. наук. пр. / Упорядники: І. Загороднюк та З. Селюніна. – Гола Пристань: Українське теріологічне товариство, 2012. – 76 с. (Novitates Theriologicae. Pars 8).

Theriofauna of protected areas and mammal protection / Compiled by I. Zagorodniuk and Z. Selyunina. Hola Prystan', Ukrainian Theriological Society, 2012. 76 pp. (Novitates Theriologicae. Pars 8).

ISBN 978-966-1510-81-3

Восьмий випуск Бюлетеню «Теріологічні новини» (Novitates Theriologicae) присвячено матеріалам XIX Міжнародної теріологічної школи-семінару, що проходила 24–29 вересня 2012 року в с. Залізний Порт (Херсонська обл.). У випуску вміщено головні документи школи (програма, звіт про роботу та резолюція), тези доповідей і круглих столів на школі-семінарі 2012 року та поточні повідомлення колег про підсумки нових теріологічних досліджень. Загалом представлено 62 інформаційних матеріали, упорядкованих у п'яти розділах. Випуск підготовлено за ініціативою Ради Теріологічної школи та ухвалено резолюцією XIX Теріологічної школи-семінару.

Упорядники – Ігор Загороднюк та Зоя Селюніна

Редколегія:

Л. І. Бахтіарова,
О. В. Годлевська,
А. І. Дулицький,
І. Г. Смелянов (голова),
І. В. Загороднюк (науковий редактор),
О. І. Киселюк,
З. В. Селюніна (відповідальна за випуск),
В. М. Тищенко,
В. А. Токарський.

ISBN 978-966-1510-81-3

- © Загороднюк І., 2012 (редагування, верстка)
- © Українське теріологічне товариство НАН України, 2012
- © Чорноморський біосферний заповідник НАН України, 2012

ЗМІСТ

Теріологічна школа-семінар «Роль заповідних територій у збереженні фауністичних комплексів» (передмова)	6
---	---

Частина 1. Офіційні матеріали XIX Теріошколи

Загальна інформація про XIX Міжнародну теріологічну школу-семінар (2012)	8
Програма міжнародної конференції «XIX Теріологічна школа-семінар» (2012)	9
Юрченко А. Чорноморському біосферному заповіднику 85 років (Вітальне слово учасникам XIX Теріошколи)	10
Загороднюк І. Базові поняття і терміни у галузі вивчення та охорони теріофауни на заповідних територіях та поза ними	11

Частина 2. Тези доповідей на XIX Теріошколі

Антонець Н. В. Динаміка видового складу фауністичних комплексів дрібних ссавців Дніпровсько-Орільського заповідника	13
Бахтіарова Л. І. Еколого-освітня робота в Чорноморському біосферному заповіднику	14
Біатов А. П., Брусенцова Н. О. Досвід накопичення наукових даних, адаптованих для візуалізації у ГІС, на територіях природно-заповідного фонду	15
Брусенцова Н. О. Щодо вивченості фауністичних комплексів Національного природного парку «Слобожанський»	16
Годлевская Е. В. Контакт-центр по рукокрылым: результаты работы	17
Загороднюк І. Криптичне різноманіття ссавців заповідних територій України	18
Заїка С. Стан популяції строкатки степової (<i>Lagurus lagurus</i>) в околицях м. Сватове Луганської області	19
Зайцева-Анциферова Г. Ю., Затушевський А. Т., Лисачук Т. І. Вовчки на заповід- них територіях Волинської області	20
Зізда Ю., Крон А., Маркович М. Огляд зимових знахідок кажанів-мігрантів у м. Ужгород	21
Зітенюк А., Зітенюк П. Природні комплекси та теріофауна НПП «Верховинський» ...	22
Кириченко В. Е. Современное распространение степной мышовки (<i>Sicista loriger</i>) в Николаевской области	23
Киселюк О. Фауністичні комплекси дрібних ссавців на території Карпатського НПП	24
Книга О. Урбанофауна міста Херсона	25
Коваль Н. П., Башта А.-Т. Раритетні види ссавців на території Ужанського національного природного парку	26

Коробченко М. Роль підземних гризунів-землеріїв у функціонуванні степових екосистем	27
Кусьнеж О. В., Домбровський В. Ч., Скирпан М. В. Знахідки <i>Barbastella barbastellus</i> та <i>Myotis brandtii</i> у Природному парку «Прип'ятський» (Білорусь)	28
Мерзликин И. Р. Млекопитающие в добыче домашнего кота (<i>Felis catus</i>)	29
Мудрак Т. О. Використання можливостей природно-заповідного фонду Херсонщини при організації дослідницької діяльності юннатів	30
Саварин А. А., Гасанов Н. А. Добавочные кости в черепе ежей (Erinaceidae): диагностический признак или проявление патогенеза?	31
Селюнина З. В. Природні комплекси Чорноморського біосферного заповідника	32
Сикорский И. А. Современное состояние фауны млекопитающих в Опускском природном заповеднике	33
Скубак Е. Распространение и численность крота европейского в НПП «Святые Горы»	34
Скубак Е. Встреча перевязки (<i>Vormela peregusna</i>) на севере Донецкой области	34
Стекленов С. П., Смаголь В. О. Оцінка стану асканійської популяції сайгака (<i>Saiga tatarica</i>) за показниками розвитку рогів	35
Товпінєць М. Мишівка південна (<i>Sicista loriger</i>) у Криму як індикатор незайманого степу	36
Токарский В. А., Волох А. М., Токарская Н. В. Возрождение популяции речного бобра (<i>Castor fiber</i> L.) на левобережной Украине	37
Хоєцький П. Використання кластерного аналізу в окресленні меж популяцій мисливських звірів	38
Шепітько В. Теріофауна перспективних для заповідання степових ділянок на півночі Луганщини	39
Шпак А. Детекторные учеты рукокрылых на территории Национального парка «Нарочанский»	40

Частина 3. Матеріали круглих столів на XIX Теріошколі

Бахтіярова Л. І. Вплив гідромеліоративного будівництва на природне середовище південних районів України	42
Годлевская Е. В. Зоо-популяризация – просто и необходимо	43
Загороднюк І. Дистанційна діагностика великорозмірних водних ссавців внутрішніх водойм України	44
Коробченко М. Можливості діагностики видів сліпаків за екстер'єрними ознаками ..	45
Лобков В. А. Особенности функционирования изолированных (островных) популяций млекопитающих	46
Москаленко Ю. О. Концептуальна модель таксономічного блоку реляційних баз даних, призначених для зберігання результатів обліків тварин	47
Товпінєць М. Безпека досліджень при роботі в потенційних осередках зоонозів	48

Частина 4. Повідомлення від заочних учасників XIX Теріошколи

Боровик Є. Вплив пожежі на популяцію бабака в заповіднику «Стрільцівський степ»	50
Волох А. М. Динаміка чисельності кулана на півострові Бірючому (Азово-Сиваський НПП)	51
Гольдин П. Е. Перспективы охраны китообразных в заповедных акваториях Черного моря	52
Дулицкий А. О репрезентативности природоохранных территорий для сохранения биоразнообразия млекопитающих в Крыму	53
Евстафьев И. Горно-лесной Крым как резерват изолированных популяций млекопитающих	54
Зыков А. Е. О таксономическом статусе горных популяций кротов (Eulipotyphla: Talpidae, <i>Talpa</i>) из Украинских Карпат	55
Каштальян А. П., Спрингер А. М. Территориальное распределение <i>Myodes glareolus</i> и <i>Sylviaetus flavicollis</i> в припойменной дубраве Березинского заповедника ...	56
Овчаров А., Евстафьев И. Заповедные территории, как центры очаговости природно-очаговых экосистем	57
Парнікоза І. Ю., Борейко В. Є. Фосфід цинку – загроза для фауни України	58
Поліщук І. К. Стан популяцій «червонокнижних» видів ссавців у природному ядрі Біосферного заповідника «Асканія-Нова»	59
Ребров С. Знахідки нетопирів (<i>Pipistrellus</i>) на Луганщині у сховищах антропогенного походження	60
Сагайдак А. Хижі ссавці регіонального ландшафтного парку «Міжрічинський»	61
Тищенко В., Сагайдак А. До фауни кажанів РЛП «Міжрічинський»	62
Шейгас І. М. Особливості організації та ведення мисливського господарства за сучасних умов	63

Частина 5. Хроніка та інформація

Звіт про роботу XIX Теріологічної школи-семінару «Роль заповідних територій у збереженні фауністичних комплексів»	65
Резолюція XIX Теріологічної школи-семінару (24-29.09.2012 р.)	69
Список учасників XIX Теріологічної школи-семінару	71
Українському теріологічному товариству – 30 років	73
Види-символи та тематичні роки звірів в Україні	74
Інформація про випуски <i>Novitates Theriologicae</i>	75

Теріологічна школа-семінар «Роль заповідних територій у збереженні фауністичних комплексів»

(передмова)

Теріологічна школа започаткована 24 листопада 1993 року як одна з мереж Українського теріологічного товариства НАН України спільним рішенням кількох інституцій. Інформаційний лист про її започаткування підписали голова Комісії по заповідниках АНУ чл.-кор. АН України, докт. біол. наук І. А. Акімов, Президент Українського теріологічного товариства, акад. АН України, докт. біол. наук В. О. Топачевський та начальник Управління заповідної справи та біоресурсів Мінприроди України М. П. Стеценко. Відповідно до цього листа та практики взаємодії колег-теріологів Теріошкола діє і як мережа, що включає низку робочих груп, і як щорічна конференція.

2012 року чергову XIX теріологічну школу-семінар проведено на базі Чорноморського біосферного заповідника НАН України, установи, співробітники якої є активними учасниками всіх теріологічних шкіл, починаючи з Першої, що відбулася в Карпатському біосферному заповіднику 3–7 жовтня 1994 р. Теріологічна школа-семінар 2012 року є вже XIX. Її організація в Чорноморському БЗ стала можливою завдяки сприянню директора ЧБЗ Анатолія Юрченка, активній позиції теріолога заповідника Зої Селюніної, завідуючої еколого-освітнього відділу ЧБЗ Людмили Бахтіарової, співробітників наукової частини Юрія Москаленка, Олексія та Вікторії Плющ, Василя Леонтьєва.

Головна тема XIX Теріологічної школи-семінару – «Роль заповідних територій у збереженні фауністичних комплексів» – є одним з ключових напрямків роботи нашої мережі. Відповідно до головних задач Теріошколи, цей семінар став оглядом теріологічних досліджень і природоохоронних ініціатив у мережі заповідних територій та майданчиком для обміну досвідом ведення моніторингових досліджень регіональних теріофауністичних комплексів. Робота наших щорічних шкіл-семінарів постійно висвітлюється на сайті Українського теріологічного товариства «Теріологічна школа», однойменному інтернет-форумі та в мережі Facebook на сторінці «Теріологія». Ідея впорядкування збірки тез заявлених на XIX Теріошколу доповідей, запропонована Віктором Токарським, підтримана оргкомітетом цього річного зібрання, і тепер ми маємо нагоду ознайомитися з анонсами головних повідомлень та круглих столів, які були заслухані та проведені на семінарі 24-29.09.2012 року в с. Залізний Порт, що межує з Чорноморським біосферним заповідником.

*Ігор Загороднюк,
голова Теріологічної школи*

Частина 1.
Офіційні матеріали
XIX Теріошколи

Загальна інформація про XIX Міжнародну теріологічну школу-семінар (2012)

Тема теріошколи. XIX теріологічна школа-семінар має назву «Роль заповідних територій у збереженні фауністичних комплексів». Питання, запропоновані для розгляду: 1) Внутрішньо-популяційна, вікова і географічна структура фауністичних комплексів; 2) Динаміка видового складу фауністичних комплексів і чисельності популяцій; 3) Раритетні види. Структурна цілісність фауністичних комплексів, шляхи її збереження; 4) Острівні популяції. Фрагментація популяцій та угруповань; 5) Традиційні та нові круглі столи.

Час і місце проведення. Робота XIX Теріологічної школи відбувалася 24–29.09.2012 р. (один робочий тиждень) у с. Залізний Порт Голопристанського р-ну Херсонської області, на березі Чорного моря. Учасники школи-семінару були розміщені на базі відпочинку «Чорноморець», де проходили і засідання у формі сесій і круглих столів. Під час роботи Школи проведено екскурсії до двох ділянок Чорноморського біосферного заповідника.

Організатори та учасники. Організатори XIX школи-семінару – дирекція та науковий відділ Чорноморського біосферного заповідника та Українське теріологічне товариство НАН України. Оргкомітет: Анатолій Юрченко (директор ЧБЗ, голова оргкомітету); Ігор Загороднюк (заступник голови УТТ, голова теріошколи); Зоя Селюніна (ст. наук. співроб. ЧБЗ, член Ради Школи, заст. голови оргкомітету); Людмила Бахтіарова (зав. відділу еколого-освітньої роботи ЧБЗ, організаційний секретар); Микола Товпінець (Кримська республіканська СЕС, голова оргкомітету попередньої (XVIII) Теріошколи). До участі в семінарі запрошено колег із природних та біосферних заповідників, національних природних парків, університетів України, Білорусії, Польщі та Росії. Загалом заявлена участь 52 колег, фактично були присутні 41 учасник.

Зв'язок та інформація. Інформація про теріошколу поширювалася через електронні джерела, шляхом розсилки електронних листів (адреса УТТ – mammalia@ukr.net, заповідника – bsbr-nauka@yandex.ru) та розміщення поточної інформації на сайті товариства «Теріологічна школа», на форумі товариства та у соцмережі Facebook («Теріологія»). Основна адреса інформації в Інтернеті: ● www.terioshkola.org.ua/ua/shkola19/shk19-main.htm.

Програма школи-семінару. Програма укладена за традиційною 5-денною схемою роботи, і включає вітальну сесію, постановочні доповіді, сесії за напрямками досліджень за основною темою семінару, доповіді за поточними темами досліджень колег та апробації дисертаційних досліджень, традиційні круглі столи (групи УЦОК, GLIS, ABC, HELP) та круглі столи за новими темами, конкурс «Нові імена» та теренові заняття під час екскурсії на заповідні ділянки. Стислу програму XIX теріошколи представлено нижче.

Програма міжнародної конференції «XIX Теріологічна школа-семінар» (2012)

24 вересня, понеділок

10.00–13.00 – Реєстрація учасників, ознайомча екскурсія околицями.
14.00–18.00 – Установчі засідання, організаційні питання, базові поняття.
18.00–20.00 – Представлення учасників. Дружня вечірка «Зустріч за рік».
20.00–22.00 – Інформаційний ярмарок «Новини теріологічного життя».

25 вересня, вівторок

10.00–14.00 – Пленарні засідання «Чорноморці – 85». Привітання адміністрації ЧБЗ, привітання з 85-річчям. Пленарні засідання.
15.00–19.00 – Секція «Заповідання – як вид природокористування, раціональне та традиційне природокористування».
20.00–22.00 – круглий стіл «Раритетна фауна та охорона угруповань».

26 вересня, среда

09.00–16.00 – Екскурсія до лісостепової ділянки ЧБЗ, знайомство з обліковими маршрутами; заняття «Зоонози і епізоотична ситуація в регіонах».
16.00–17.00 – Зустріч колег на Марійчиній садибі (с. Іванівка).
20.00–22.00 – Круглі столи «Поширення знань» та «Ніч кажанів».

27 вересня, четвер

09.00–13.00 – Теренові заняття, екскурсія до Потіївської ділянки ЧБЗ.
14.00–18.00 – Секція «Фауністичні комплекси заповідних територій».
19.00–21.00 – Урочиста вечірня. Теріологічний фольклор.

28 вересня, п'ятниця

10.00–13.00 – Секція «Динаміка популяцій, медична теріологія».
14.00–19.00 – Нові імена. Конкурсні доповіді юннатів та студентів.
20.00–22.00 – Обговорення резолюції конференції, підготовка звіту.

29 вересня, субота

09.00–11.00 – Прийняття Резолюції. Фотосесія. Роз'їзд учасників.

Підготували Зоя Селюніна та Ігор Загороднюк

Чорноморському біосферному заповіднику 85 років (Вітальне слово учасникам XIX Теріошколи)

А. П. Юрченко

Чорноморський біосферний заповідник НАН України, Гола Пристань

Адміністрація та науковий колектив Чорноморського заповідника вітає учасників XIX Теріологічної Школи на заповідному узбережжі Херсонщини, на межі з однією з мальовничих ділянок заповідника.

Чорноморський біосферний заповідник (ЧБЗ) – одна з найстаріших та найцінніших природоохоронних територій України. Він утворений 14 липня 1927 р. Постановою РНК УРСР «Про утворення надморських заповідників по берегах Чорного і Азовського морів» Тендрівська та Ягорлицька затоки стали одними з перших українських ВБУ (водно-болотних угідь) міжнародного значення, що увійшли до Рамсарської Конвенції. Чорноморський заповідник – єдиний резерват генетичного і ценотичного фонду природно-аквальної комплексів Північно-Західного Причорномор'я, епіцентр гніздування коловодних птахів, найважливіша територія для зимівлі птахів.

25 листопада 1983 р. Президія Академії Наук України Постановою № 538 перетворила Чорноморський державний заповідник на біосферний. У 1985 р. Чорноморський біосферний заповідник включений до Світової мережі біосферних резерватів. Біосферний заповідник створено з метою збереження в природному стані унікальних та типових природних екосистем з усією сукупністю їх компонентів, проведення екологічного моніторингу цих екосистем, розробки наукових засад збереження природних комплексів на підставі багаторічних екологічних та біоценологічних досліджень, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів. Указом Президента України № 563/93 від 26.11.1993 р. «Про біосферні заповідники в Україні» існування Чорноморського біосферного заповідника остаточно підтверджено. Складено Паспорт міжнародного резервату.

Розширення території заповідника 1998 та 2009 років стало реалізацією комплексу заходів із удосконалення територіальної структури біосферного заповідника. Сучасна територія ЧБЗ складає 109'254,8 га, у т. ч. 72'384 га – заповідна зона. Навколо заповідних ділянок існують охоронні зони загальною площею 9'278 га. У складі заповідника – 5 материкових ділянок, понад 20 середніх і малих островів, дві морські затоки: Тендрівська та Ягорлицька. Загальна площа суші складає 14'819 га, акваторій – 94'435,8 га.

За 85 років своєї історії ЧБЗ забезпечив збереження унікальних фрагментів степових, лісостепових, прибережних та острівних екосистем, став центром моніторингової мережі і співпраці природоохоронців. Бажаю плідної праці та значних результатів роботи конференції та всім її учасникам.

Базові поняття і терміни у галузі вивчення та охорони теріофауни на заповідних територіях та поза ними

Ігор Загороднюк

Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка; zoozag@ukr.net

Нижче впорядковано тлумачник понять, які важливі для аналізу питань охорони видів та їхніх комплексів на заповідних територіях і поза ПЗФ. Набір та тлумачення базових понять є оригінальними і можуть відрізнятися від поширених в іншій довідковій літературі з охорони фауни.

Моніторинг фауни – система регулярних спостережень за складом фауни та його динамікою або динамікою популяцій індикаторних видів, що проводиться за заздалегідь визначеним циклом і набором підходів до обліку з метою отримання порівняльних даних у тривалому часі; моніторинг фауни на ПЗТ виявляє природні цикли і важливий у зв'язку з резерватними сукцесіями.

Облік фауни – ведення та впорядкування результатів спостережень за складом локальної фауни і ряснотою окремих видів та їхніх угруповань шляхом накопичення даних, отриманих при прямих спостереженнях, аналізі слідів життєдіяльності (нори, послід, погризи тощо), системних обліків пастками та різноманітними логерами (слідові альбоми, живоловки, фотопастки).

Охорона тварин – комплекс заходів, спрямованих на збереження життєздатних популяцій окремих видів, зокрема через резервування територій для природних популяцій, обмеження впливів людини і чужорідних видів, створення резервних популяцій та реалізацію відповідних планів дій з підтримання та відновлення життєздатності популяцій.

Резервні популяції – штучно створені популяції ссавців на обмежених територіях (напр., зоопарки), в яких підтримують репродуктивні ядра і регулюють віко-статеву структуру та контролюють інбридинг з метою формування груп для вивчення біології, поведінки та особливостей репродукції об'єктів охорони та подальшого випуску тварин у стан дикої природи.

Фауністичний комплекс – сукупність природних популяцій місцевих (часто і чужорідних) видів тварин певної територіальної одиниці, які пов'язані між собою функціональними зв'язками (трофічними, топічними, мутуалістичними тощо) та існують у постійній взаємодії цих видів, з певними сезонними та багаторічними циклами при сталому складі окремих угруповань.

Фрагментація популяцій – поява природних або штучно створених перешкод до існування природних популяцій тварин у просторі й часі, які обмежують міграцію та дисперсію особин і ведуть до припинення обміну особин між популяціями та інбридингу; сприяння відновленню метапопуляційної структури видів є однією з ключових задач охорони тварин.

**Частина 2.
Тези доповідей
на XIX Теріошколі**

Динаміка видового складу фауністичних комплексів дрібних ссавців Дніпровсько-Орільського заповідника

Н. В. Антонець

Дніпровсько-Орільський природний заповідник; antonez_48@mail.ru

Моніторинг дрібних ссавців проводили протягом 1991–2009 рр. на 15 постійних облікових лініях. У результаті виявлено 15 видів мікромамалій. Угрупування дрібних ссавців переважно тридомінантне: мишак уральський (*Sylvaemus uralensis* Pall.), мишак лісовий (*Sylvaemus sylvaticus* L.) та миша польова (*Apodemus agrarius* Pall.). В угрупованнях домінує мишак уральський, який витіснив лісового мишака на арені Дніпра.

Коливання чисельності фонових видів дрібних ссавців циклічні та синхронні. Динаміка чисельності фонових видів знаходиться у зв'язку з 11-річними циклами сонячної активності (Золотов, 1971). Прогноз зростання чисельності мікромамалій до максимуму («мишача напасть») не тільки представляє науковий інтерес, а й має велике практичне значення (Антонець, 2012).

Пік «великої хвилі» у коливаннях чисельності спостерігали в заповіднику у 1991 та 2001 рр. Пік «малої хвилі» – у 1994 та 2006–2007 рр. У роки «піку чисельності» відбувається зниження частки домінуючого виду (мишака уральського) в угрупованнях: (1994 – 42,1 %), (2001 – 35,8 %), (2007 – 47,8 %). Навпаки, у роки депресії чисельності роль домінанта в угрупованні значно зростає (1996 – 62,8 %, 2003 – 61,3 % і 2009 – 62 %), а угруповання стає дводомінантним: у посушливі 1996 та 2009 рр. – мишак уральський + мишак лісовий, у вологому 2003 р. – миша польова + мишак уральський.

Отримані дані з моніторингу дрібних ссавців свідчать, що наступне зростання чисельності – «пік великої хвилі» у коливаннях чисельності мікромамалій, вірогідно випаде на 2012 р., перед піком активності Сонця у 2013 р.

Інтродукція сосни на аренах Дніпра у 40-х роках ХХ сторіччя негативно позначилася на збереженні біорізноманіття ділянок піщаного степу заповідника: призвела до спрощення структури угруповань (зниження видового багатства мікромамалій з 10 до 4 видів) і випадіння рідкісних видів, а також вселенню євритопних (*Sylvaemus uralensis*) та гідрофільних (*Apodemus agrarius*) видів у зімкнутих насадженнях культур. До того ж, інтродукція видів рослинного чи тваринного світу заборонена законом. Тому недопустимо проводити роботи з відновлення інтродуцента – сосни – на заповідних пісках.

«Відгук» домінантів угруповань дрібних ссавців на негативні природні чи антропогенні чинники однотипний – підвищення індексу домінування домінантів. У роки депресій чисельності мікромамалій спостерігається підвищення індексу домінування домінанта – мишака уральського (Антонець, 2009).

Еколого-освітня робота в Чорноморському біосферному заповіднику

Л. І. Бахтіарова

*Чорноморський біосферний заповідник НАН України, Гола Пристань;
Bahtiarova.L.I@nas.gov.ua*

Еколого-просвітницька діяльність Чорноморського біосферного заповідника здійснюється у відповідності до Концептуальних засад розвитку заповідної справи в Україні, Концептуальних засад еколого-освітньої діяльності в природно-заповідних установах України, Положення про Чорноморський біосферний заповідник. У заповіднику розроблено різноманітні дієві форми пропаганди екологічних знань, у т. ч.: 1) ознайомлення відвідувачів з місцевими особливостями природи, ландшафтами, представниками рослинного і тваринного світу під час екскурсій музейною експозицією еколого-освітнього центру; 2) сприяння організації природоохоронної роботи школярів; 3) забезпечення виробничої практики студентів і стажування аспірантів; 4) здійснення видавничої та лекційної роботи, виступи у ЗМІ тощо.

Традиційно сильною стороною просвітницької діяльності заповідника є організація позакласної роботи школярів, їхня професійна орієнтація. Ми тісно співпрацюємо з центрами еколого-натуралістичної та туристсько-краєзнавчої творчості учнівської молоді, станціями юних натуралістів, ліцеями і школами Херсонської та Миколаївської областей. На принципово іншому рівні здійснюється робота зі студентами. Щорічно на території заповідника проходять виробничу практику та проводять наукові дослідження студенти та аспіранти багатьох вищих навчальних закладів України, ближнього та дальнього зарубіжжя. Під керівництвом спеціалістів заповідника студенти збирають наукові матеріали для підготовки курсових, дипломних та магістерських робіт.

Традиційними є заходи, присвячені таким подіям, як Міжнародний день Чорного моря, Всесвітній день водно-болотних угідь, День Землі та Всесвітній день охорони навколишнього природного середовища. Під час проведення таких заходів студенти дізнаються про особливості заповідних територій та акваторій, їх цінність, унікальність та вразливість до антропогенних чинників.

Вся робота по екологічній освіті спрямована на формування позитивного відношення місцевого населення до заповідника. Формування почуття «малої батьківщини» також є метою цієї роботи. Пояснення значення заповідника як національного надбання сприяє зростанню його престижу в очах місцевого населення та місцевих органів влади. Виступи співробітників заповідника в засобах масової інформації дозволяють донести необхідну інформацію до величезної аудиторії, залучити місцеве населення до екологічних проблем регіону. Думка спеціаліста, живе слово завжди сприймаються з великим інтересом.

Досвід накопичення наукових даних, адаптованих для візуалізації у ГІС, на територіях природно-заповідного фонду

А. П. Біатов, Н. О. Брусенцова

*Національний природний парк «Слобожанський», м. Краснокутськ;
anton.biatov@gmail.com, n_brusentsova@mail.ru*

Розвиток сучасних технологій та програмного забезпечення (ПЗ) дозволив розширити можливості збору та аналізу наукових даних. Насамперед, це пов'язано з більшою доступністю для широкого кола споживачів GPS-навігаторів, космознімків, розповсюдження вільного ПЗ та ін.

Тому для ефективної організації наукових досліджень на території Національного природного парку «Слобожанський» (Харківська обл., Краснокутський р-н) обрано підхід, коли кожен науковий співробітник володіє навичками роботи з GPS, базами даних та геоінформаційними системами (ГІС). Для збору та зведення даних у рамках виконання програми «Літопис природи» нами впроваджено ведення електронного польового журналу. Він представляє собою таблицю у форматі *.xls та складається з 25 колонок. Кожна знахідка картографується за допомогою GPS-навігатора та фіксується у таблиці. Такий підхід дозволяє оптимізувати роботу з сортування, пошуку та візуалізації даних, зменшує втрату інформативності з часом.

Для просторового аналізу, створення та комбінування тематичних робочих шарів нами обрана ГІС під назвою Quantum GIS. Серед її переваг між іншими ГІС треба зазначити підтримку більшості форматів даних, доступність, безкоштовність, можливість підключення великої кількості розширень та ін.

Протягом червня-вересня 2012 р. для НПП «Слобожанський» створено векторні карти Парку з водних об'єктів, антропогенного впливу на лісові масиви (вирубки та лісові дороги) та ін. Вони є основою для подальшого моніторингу стану екосистем. Інтеграція електронного польового журналу у ГІС дозволяє аналізувати закономірності просторового розміщення рослин і тварин, виявляти сезонні відмінності та оцінювати вплив людської діяльності на природні комплекси НПП «Слобожанський». Важливе значення має також оцінка стану території Парку у різні роки та її подальший моніторинг.

Науковим відділом Парку розпочато пошук та накопичення космознімків НПП «Слобожанський» та їхня обробка у ГІС. Таким чином створюються відповідні векторні тематичні шари, які надалі аналізуються за допомогою інструментів обраної геоінформаційної системи.

Організація наукових досліджень шляхом накопичення даних, що адаптовані для візуалізації у ГІС, на територіях природно-заповідного фонду на наш погляд є оптимальною на даний час.

Щодо вивченості фауністичних комплексів Національного природного парку «Слобожанський»

Н. О. Брусенцова

Національний природний парк «Слобожанський», м. Краснокутськ;
n_brusentsova@mail.ru

НПП «Слобожанський» створено 11 грудня 2009 р. з метою «збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів лісостепової зони». Понад 90% території Парку складають ліси. На правому, корінному березі р. Мерла домінують кленово-липові діброви природного походження; на лівому березі – природні та насажені на місці зведених соснові ліси. Візитною карткою НПП є блюдеподібні зниження на II (боровій) терасі р. Мерла, з якими сполучені унікальні для Харківщини екосистеми: сфагнові та осоково-сфагнові болота, заболочені березняки та вільшники, борові озера.

Тваринний світ Парку у зв'язку з недавнім його створенням та відсутністю планових досліджень вивчений недостатньо. За аналізом літератури, більшість досліджень присвячені комахам (Медведев, 1963; Грамма, 1995; Скрильник, Терехова, 2011), земноводним (Коршунов, 2008), сірому журавлю (Кривицький, 1989; Атемасова, Атемасов, 1994) та бобрам (Скоробогатов, Атемасова, 2001; Токарський та ін., 2002; Скоробогатов та ін., 2004).

У червні-вересні 2012 р. проведено ряд експедицій з метою інвентаризації фауни НПП. На даний час у переліку теріофауни Парку налічується понад 30 видів ссавців. Серед них найбільш активно на екосистеми Парку впливає бобр (*Castor fiber*). Поява колонії чаплі сірої (*Ardea cinerea*) у нагірній діброві майже збігається з часом заселення та запруди одного з відрогів яру бобрами. У липні під час спеки боброві хатки і нори, розташовані серед боліт, використовують вужі (*Natrix natrix*) й черепахи (*Emys orbicularis*). Розпочато збір даних щодо поселень бобрів, із закладанням моніторингових ділянок.

Серед рукокрилих на території Парку відмічено місце поселення та розмноження вечірниці малої (*Nyctalus leisleri*), зареєстровані вечірниця дозріла (*Nyctalus noctula*) та вухань бурий (*Plecotus auritus*) (Влащенко, 2001). Очевидним є наявність низки видів нетопира (*Pipistrellus* sp.) та нічниці (*Myotis* sp.), проте такі дослідження цих груп лише в планах науковців.

Із хижих ссавців в Парку спеціальну увагу приділяли поки лише великим норовим хижим: тут поставлено на облік близько 20 підземних сховищ лисиць (*Vulpes vulpes*) та борсуків (*Meles meles*). Відома за спостереженнями низка видів дрібних Mustelidae (*Mustela* sp., *Martes* sp.), проте їхні дослідження поки не проводили. Немає поки що докладних даних і про ратичних, комахоїдних та мишоподібних гризунів на території Парку. Таким чином, фауна НПП «Слобожанський» потребує подальшого ретельного вивчення.

Контакт-центр по рукокрылым: результаты работы

Е. В. Годлевская

Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена НАН Украины;
lgodlevska@gmail.com

С 2005 г. автор ведет контакт-центр (или открытую линию) для населения по рукокрылым. Координаты линии (e-mail, телефон) помещены в открытом доступе. Соответственно, открытая линия доступна для всех, кто имеет вопросы касательно летучих мышей. С 2009 г. все поступающие обращения регистрировали в базе данных, максимально полно фиксируя суть и детали обращений, а также координаты обращающихся. За период с февраля 2009 г. по сентябрь 2012 г. поступило более 370 обращений из Украины, России, Беларуси, Приднестровской Молдавской Республики, Латвии. В Украине обращения получены от жителей 61 населенного пункта 21 области и АР Крым.

Большинство обращений касались действий при обнаружении зверьков в помещениях, в холодный и теплый сезоны, находок ослабленных или травмированных животных, колоний в постройках. Также поступали не-ситуационные запросы – относительно поисков информации по биологии, фауне, поведению рукокрылых и т. д. Все обращающиеся получали консультативную и контактную помощь. Последнее относится к случаям передачи животных для реабилитации – что является неизбежной составляющей работы контакт-центра по рукокрылым. В анализируемый период произошло увеличение числа обращений (2009 г.: $n = 13$; ... 2012 г.: $n = 153+$), закономерно возросло и количество зверьков, передаваемых для физической реабилитации.

География и статистика обращений свидетельствуют о том, что открытые линии могут быть действенным и неотъемлемым инструментом популяризации и охраны рукокрылых, а, соответственно, и других групп дикой фауны. Существенной является доступность операторов контакт-центров по телефонной связи – большинство обращений получено в телефонном режиме.

Помимо этого, работа контакт-центра позволяет накапливать фаунистические данные, а также в определенной мере фиксировать изменения, которые могут происходить и происходят в отношении зон распространения, численности и статуса некоторых видов. Так, в результате работы контакт-центра накоплен материал по находкам семи видов рукокрылых: *Nyctalus noctula*, *Eptesicus serotinus*, *Pipistrellus kuhlii*, *Vespertilio murinus*, *Eptesicus nilssonii*, *Pipistrellus nathusii*, *Plecotus auritus* (к четырем первым видам относится ок. 97 % идентифицированных случаев контактов). Благодаря обращениям населения стало возможным выявление ряда убежищ летучих мышей. Многие регистрации являются первыми в своем роде (Годлевская, гот. к печати).

Криптичне різноманіття ссавців заповідних територій України

Ігор Загороднюк

Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка; zoozag@ukr.net

У складі теріофауни України є до 20 таксонів, які у працях 20–50-річної давнини вважали політипними видами, проте були надалі поділені на 2–3 «малі» види кожний. До цього переліку відносяться надвиди (колишні політипні види), яких найчастіше взагалі не визначали як складених з двох чи більше видів (в обсязі фауни України) або в частині загальноновизнаних оглядів заперечували їх поділ на види або зазначали складності їх розрізнення:

● мишоподібні: *Citellus suslicus* (*Spermophilus suslicus* + *S. odessanus*), *Sicista betulina* (*S. betulina* s. str. + *S. strandi*), *Sicista subtilis* (*S. loriger* + *S. severtzevi*), *Arvicola terrestris* (*A. amphibius* + *A. schermani*), *Pitymys subterraneus* (*Terricola subterraneus* + *T. tatricus*), *Microtus arvalis* (*M. levis* + *M. obscurus* + *M. arvalis* s. str.), *Mus musculus* (*M. musculus* s. str. + *spicilegus*), *Apodemus sylvaticus* (*Sylvaemus sylvaticus* s. str. + *S. witherbyi* + *S. uralensis*); ● лиликоподібні: *Myotis myotis* (*M. myotis* s. str. + *M. oxygnathus*), *Myotis mystacinus* (*M. brandtii* + *M. alcathoe* + *M. aurascens*), *Pipistrellus pipistrellus* (*P. pipistrellus* s. str. + *P. pygmaeus*), *Eptesicus serotinus* (*E. serotinus* s. str. + *E. lobatus*). До проблемних за діагностикою груп відносяться також пари видів: *Sylvaemus sylvaticus* s. l. + *S. tauricus*, *Crocidura suaveolens* + *C. leucodon*, *Sorex minutus* + *S. caecutiens*, *P. pipistrellus* s. l. + *P. nathusii*, *Mustela putorius* + *M. eversmanni*, *Mustela lutreola* + *Neovison vison*. Залишається нез'ясованим статус *Myotis mystacinus* s. str. (відсутній в Україні?), *Sorex* cf. *pusillus* (кримські *S. minutus* s. l.), *Capreolus* cf. *pygargus* (подніпровські *C. capreolus* s. l.) та ін.

Цей комплекс видів складає вагомую частку наявного біорізноманіття (БР, до 20%), і нерідко при описах локальних (регіональних) фаун та оцінках БР дослідники послуговуються давніми оглядами і давніми схемами таксономії. Розглянуто особливості поширення цих груп видів в Україні з урахуванням мережі ПЗТ вищих рангів (БЗ, ПЗ, НПП, РЛП). Проаналізовано випадки некоректного позначення видів у переліках регіональних фаун через слідування давнім оглядам ссавців. Завдяки алопатрії або маргінальній симпатрії багатьох пар «малих» видів у значній частині випадків можлива ідентифікація видів за географічним критерієм. Докладно розглянуто проблеми точності описів регіональних фаун на прикладі «звичайних полівок» (надвид *Microtus arvalis* s. l.), «лісових мишей» (*Sylvaemus sylvaticus* s. l.), «вусатих нічниць» (*Myotis mystacinus* s. l.). За індексом проблемності фаун (частка видів зі складу колишніх політипних видів, фантомні і помилково вказані види), найбільш проблемними є південні та східні регіони України ($I_p = 11\text{--}17\%$), найбільш стабільними є переліки фаун Карпатського регіону та Полісся ($I_p = 4\text{--}9\%$).

Стан популяції строкатки степової (*Lagurus lagurus*) в околицях м. Сватове Луганської області

Сергій Заїка

Національний науково-природничий музей НАН України; zaika_sv@ukr.net

Наведено новітні дані щодо стану популяції строкатки степової (*Lagurus lagurus*) – раритетного виду теріофауни України, що належить до степового фауністичного ядра, і який зберігся переважно у антропогенно-трансформованих ландшафтах, таких як агроценози (Загороднюк, 2009). Дослідження проведено так званим «пелетковим» методом, що дозволяє отримувати високі результати при вивченні раритетної фауни.

Місто Сватове знаходиться на північному заході Луганщини. Територією міста протікають дві річки – Красна і Хорино, причому на останній створено штучне водосховище, найбільше в області. Присутність строкатки встановлено у пробах зі східних рівнинних околиць міста.

Проаналізовано вміст близько 2000 пелеток сови вухатої (*Asio otus*) та близько 1000 пелеток сича хатнього (*Athene noctua*). Збір пелеток сови вухатої проводили на місці постійної комунальної зимівлі птахів, а сича хатнього – на місцях гніздування. Таким чином, дослідження охоплює цілорічну динаміку чисельності строкаток. Загалом ідентифіковано 172 особини досліджуваного виду: 95 – в осінньо-зимовий період та 77 – у весняно-літній. Досліджені нами вибірки пелеток сов відносяться до періоду з 2004 до 2012 рр. За цей час відмічено принаймні два піки чисельності строкаток, коли за один або два суміжні роки у пелетках сов виявляли рештки одразу більше 50 особин.

Аналіз розподілу по території дослідження вибірок пелеток сича хатнього (як із рештками строкаток, так і без них) дозволив окреслити межі існування популяції цього виду дрібних ссавців на досліджуваній ділянці. За нашими даними поселення строкатки степової в околицях м. Сватове обмежуються з трьох сторін територією міської забудови на Заході, і відсутністю представників цього виду в пробах на Півдні та Півночі. Тоді як найбільш віддалені на Схід від міста вибірки пелеток сича хатнього містили в своєму складі рештки даного виду мікромамалій.

Підсумовуючи вище викладене можна констатувати, що:

- 1) реєстрація строкатки степової, як і раніше, відбувається лише на агроценозах і в пелетках сов, хоча традиційні обліки мікромамалій на досліджуваній території нами не проводилися;
- 2) динаміка чисельності населення досліджуваного виду відповідає нормальним популяційним циклам, що свідчить про те, що стан популяції строкатки степової на Луганщині не є критичним.

Вовчки на заповідних територіях Волинської області

Г. Ю. Зайцева-Анциферова, А. Т. Затушевський *, Т. І. Лисачук **

*Академія сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного, м. Львів; * Львівський національний університет ім. Івана Франка; ** Львівський аеропорт; zaitsevasonia@yahoo.com*

Для лісових екосистем характерними є дендрофільні види ссавців, тобто тісно пов'язані з лісом види, зокрема гризуни родини вовчкових (Gliridae). На території Волинського Полісся поширені такі типи лісів як соснові, грабово-дубові, ялинові, чорновільхові, осикові та березові (Бережний, 1975). Біотопні умови у більшості цих лісів, у т. ч. на території Шацького НПП, є сприятливими для заселення їх вовчками. Починаючи від 2007 р., автори збирали дані щодо поширення вовчків на території Волинської обл.

Зокрема, гніздо вовчка лісового (*Dryomys nitedula*) знайдено 26.06.2007 р. (leg. І. Дикий) у штучній гніздівлі на околиці оз. Пісочне (Шацький р-н, с. Гаївка). Впродовж моніторингу штучних гніздівель в Шацькому НПП відзначено три гнізда і дві особини вовчка сірого (*Glis glis*): 10.07.2011 р. в синичнику виявлено гніздо цього виду, а 20.11.2011 р. у двох інших штучних гніздівлях відзначено по гнізду, в кожному з яких була особина вовчка сірого.

Більшість знахідок стосується вовчка горішкового (ВГ, *Muscardinus avellanarius*). Дві особини ВГ знайдені 27.06.2007 р. біля с. Красний Бір (Шацький р-н, leg. І. Дикий); ще одна знахідка ВГ була 23.09.2007 р. (leg. М. Сеник); в околицях оз. Пісочне (с. Гаївка) гніздо ВГ знайдено на узліссі дубово-соснового лісу; 20.05.2010 р. ВГ виявлений у листяному лісі, в дуплі вільхи чорної на висоті 2 м. Від 2008 р. ми (за сприяння В. Шкарана та О. Гнатини) здійснювали перевірки штучних пташиних гніздівель на території Шацького НПП. 13.06.2008 р. відзначено два синичники з гніздами ВГ. В першому гнізді зареєстрована доросла самка з 5-ма малятами віком до 10 дн. Друге гніздо зроблено на основі недобудованого пташиного гнізда, у ньому були троє малят віком до 25 дн. Ще один облік проведено 12.09.2009 р.: виявлено три гнізда ВГ. Перше – шаруватого типу, друге – комбінованого типу (під гніздом знайдено кажана); у третьому гнізді зареєстровано особин ВГ. Впродовж 2012 р. відзначено 7 штучних гніздівель, заселених ВГ, і загалом 15 особин цього виду (13 ad + 2 juv). За результатами моніторингу очевидним є факт успішного гніздобудування і розмноження ВГ на території Шацького НПП.

За сумою цих даних, в Шацькому НПП найпоширенішим є вовчок горішковий; вовчки сірий та лісовий трапляються значно рідше, а даних про вовчка садового у регіоні немає. Для деталізації інформації щодо поширення, біотопи та екологічні особливості вовчків на території Волинської обл. доцільним є проведення подальших досліджень цих дендрофільів.

Огляд зимових знахідок кажанів-мігрантів у м. Ужгород

Ю. Зізда, А. Крон, М. Маркович

Ужгородський національний університет; julcha@ua.fm

Кажани – переважно міграційна група тварин, для якої західний макросхил Українських Карпат часто є територією, на якій вони зимують. Протягом 1950–80-х років у населених пунктах Карпатського регіону науковці описували знахідки кажанів, які залітали у житлові та робочі приміщення міських будівель у різні пори року: пізньої осені, ранньої весни та особливо під час зимових відлиг. Це, як правило факультативні мігранти: вечірниця дозріла *Nyctalus noctula* та нетопир лісовий *Pipistrellus pipistrellus* (Ю. І. Крочко).

Вже не перший рік зимівлю колоній кажанів регулярно спостерігають у будівлях різних факультетів УжНУ, а також Обласної державної адміністрації. За останні роки у цих будівлях відмічали поодиноких особин кажанів, що випадково залітали у коридори, або знаходили до 15 особин разом, що потрапили у міжвіконний простір рами, чи на горища згаданих будівель, і не тільки (В. І. Комендар, І. В. Загороднюк, особ. повід.). За результатами опитування співробітників згаданих установ стали відомі випадки зимівлі колоній кажанів чисельністю понад 50 особин. Так, у кінці 90-х років в коридорі між вікнами II поверху хімічного факультету кілька років поспіль зимували колонії, кожна з яких займала до третини висоти віконної рами (повід. вахтера факультету). До сьогодні кожної осені та на початку весни реєструється по кілька колоній кажанів у дворі хімічного факультету, за звуками з-під водогінних труб та з горища. Минулого року авторами тут зафіксовано щонайменше три колонії.

Аналогічно, між вікна викладацьких кабінетів на останньому (IV) поверсі біологічного факультету, під час зимових відлиг часто залітають по кілька особин кажанів, судячи з описів – нетопирів лісових. Після кількох днів перебування там тварини вилітають на вулицю; співробітники факультету, як правило, залишають на цей період вікна відкритими на ніч (В. І. Комендар, особ. повід.). У грудні 2010 р., у будівлі Фізичного факультету в аудиторії на останньому (IV) поверсі авторами виявлено і взято під опіку зграю із 130 особин *Nyctalus noctula*, яка успішно дозимувала у віварії УжНУ.

У 2004–2008 роках по кілька особин кажанів знаходили співробітники Закарпатської ОДА. У сквері напроти економічного факультету пізньої осені також неодноразово фіксували кажанів за допомогою УЗ-детектора. Також періодично на горищах жилих 5-поверхівок у «Новому районі» м. Ужгород громадяни знаходять кажанів, які потрапляють на верхні поверхи будинків. За нашими оцінками частоти всіх знахідок, загальну кількість зимуючих кажанів-мігрантів у місті можна оцінити не менше ніж у 20–30 зимівельних скупчень із сумарною чисельністю до тисячі особин двох видів.

Природні комплекси та теріофауна НПП «Верховинський»

П. Зітенюк, А. Зітенюк

Національний природний парк «Верховинський»; zit_alla@ukr.net

Верховинський край – унікальний у біогеографічному відношенні з багатьма природними умовами і ресурсами, різноманітним рослинним і тваринним світом, джерельними водами річок і чистим карпатським повітрям. Саме тут, більше, ніж деінде в Україні, збереглися природні ландшафти, незаймані території, особливі праліси, ендемічні та реліктові види рослин і тварин. Національний природний парк «Верховинський» створений у південно-західній частині Івано-Франківської області на території Верховинського району, близько 90% якого складають лісові угіддя. Парк створено згідно з Указом Президента України № 58 від 22.01.2010 р. Площа Парку складає 12'022,9 га земель державної власності. Його територія поділена на чотири природоохоронні науково-дослідні відділення: Буркутське, Чивчинське, Прикордонне та Перкалабське. На території Парку виділено чотири функціональні зони: 1) заповідна, 2) регульованої рекреації, 3) стаціонарної рекреації, 4) господарська.

На території Парку поширено майже 3000 видів тварин. За даними з літератури найкраще вивченим на території Парку є тип Хордові. Він тут представлений 5 класами: променепері – 11 видів, земноводні – 6, плазуни – 6, птахи – 80 та ссавці – 27 видів. Раритетна складова потребує детального вивчення, на сьогодні на його території встановлено перебування близько 35 видів з 8 класів, у т. ч. занесених до Червоної книги Міжнародного Союзу охорони природи (ЧК МСОП), Європейського Червоного списку (ЄЧС) та III видання «Червоної книги України» (ЧКУ). Зустрічаються чимало підвидів тварин, ареали яких в Україні обмежені лише Карпатською гірською системою, а також присутні реліктові види. Всього на території Парку виявлено 130 видів або 45,6 % від всіх видів хребетних, відомих в Українських Карпатах.

Теріофауна Парку, так як це важкодоступна гориста місцевість, досліджена лише в загальних рисах. Найбільш точними є дані щодо так званої «мисливської фауни», яка представлена тут такими видами (в дужках – оцінка рясноти за 5-бальною шкалою): ведмідь бурий (*Ursus arctos* – II), вовк (*Canis lupus*), рись (*Lynx lynx* – III), кіт лісовий (*Felis silvestris* – II), борсук (*Meles meles*), лисиця руда (*Vulpes vulpes*), видра річкова (*Lutra lutra* – IV), норка європейська (*Mustela lutreola* – I), куниця кам'яна (*Martes foina*), олень благородний (*Cervus elaphus*) та ін. Численними є різні групи дрібних ссавців – кажанів, землерийок та мишовидих гризунів, проте їх поки детально не досліджували.

Одним із пріоритетним завдань є відновлення популяції сарни (*Capreolus capreolus*) на території Парку і загалом на українській території Карпат, та вирішення цього питання потребує часу та спеціальних засобів.

Современное распространение степной мышовки (*Sicista loriger*) в Николаевской области

В. Е. Кириченко

Николаевская областная санитарно-эпидемиологическая станция; roonin@mail.ru

В работе представлены данные зоогруппы Николаевской областной СЭС за 1959–2012 гг. За эти 43 года выставлено в природных биотопах 801339 ловушек, учтено 92505 мелких млекопитающих 23 видов, из них – 92 экз. *Sicista loriger*. Мышовка отмечена в 9 из 19 районов области: Первомайский (4), Веселиновский (2), Доманевский (1), Баштанский (12), Новоодесский (1), Березнеговатский (1), Жовтневый (16), Николаевский (14) и Очаковский (Кинбурнский п-ов) – 41 экз. За 11 последних лет исследовано 7210 погадок хищных птиц. Среди 21054 экз. животных (19 видов) найдено 16 мышовок в материале из 2 районов: Николаевский – 12 (с. Ульяновка, 1 – 2003 г.; 1 – 2004; 9 – 2005; 1 – 2008) и Жовтневый – 4 (с. Мешково-Погорелово, 2004 г.).

За весь период наших исследований все пойманные в ловушки экземпляры степной мышовки были взрослыми особями. Чаще всего вид встречался в бурьянниках (30 экз.), полях агрокультур (22 экз.) и целинных участках (15 экз.). В населенных пунктах, фермах, скирдах и старых лесах мышовки не попадались. Размеры тела (средние): длина тела – 65,5 мм ($n = 37$), длина хвоста – 73,6 (15), длина ступни – 14,7 (16), высота уха – 12,4 мм ($n = 16$). Сезон размножения степной мышовки проходит с апреля по май.

Период активности вида, по нашим данным, начинается в марте, достигает максимума в апреле-мае и заканчивается в октябре: • март – 1 (1969), • апрель – 13 (1961, 1965, 1977, 2004, 2005, 2010), • май – 13 (1960, 1961, 1973, 1979, 1985, 2001, 2007, 2009, 2011), • июнь – 4 (1967, 1970, 1977), • июль – 3 (1965, 1972), • август – 5 (1964, 1966, 1967, 1968, 1967), • сентябрь – 6 (1965, 1968, 1970, 1974), октябрь – 2 (1961, 1976). Поскольку на Кинбурнском полуострове учеты проводили всегда весной, эти данные рассмотрены отдельно: апрель – 38 (9 – 1970; 3 – 1974; 2 – 1975; 2 – 1976; 1 – 1979; 1 – 1982; 3 – 1985; 4 – 1986, 9 – 1988; 2 – 1989; 2 – 1990), • май – 3 (1968).

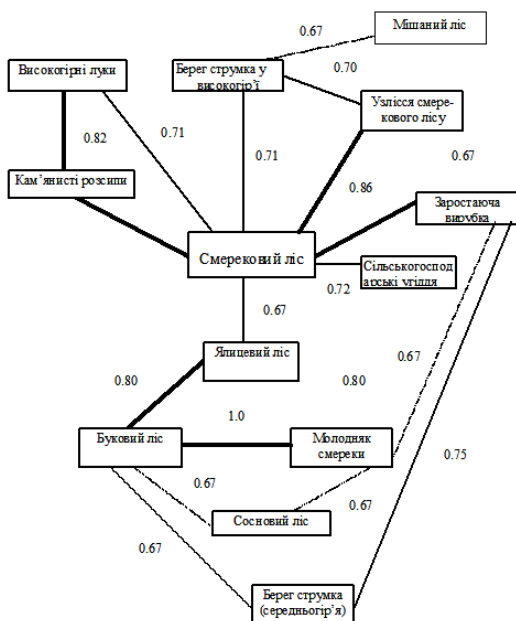
За период 1959–2000 гг., на территории Николаевской обл. средняя многолетняя годовая численность *S. loriger* была 0,01 % ($K_{редкости} = 0,017$). Статистические показатели за 2001–2012 гг. несколько другие – средняя многолетняя годовая численность вида составила 0,14 % ($K_p = 0,034$). Такая динамика объясняется изменением направленности наших исследований и радикальной трансформацией сельского хозяйства. Некоторая периодичность подъема численности (2–3 года) наблюдается только на Кинбурнском полуострове. Основным резерватом этих животных сейчас являются охраняемые или непригодные к распашке участки Причерноморской степи.

Фауністичні комплекси дрібних ссавців на території Карпатського НПП

Олександр Киселюк

Карпатський національний природний парк; kisolek@gmail.com

Дослідженнями охоплено такі природні біотопи: буковий ліс; долина струмка в середньогір'ї; ялицевий ліс; сосновий ліс; мішаний ліс; смерековий ліс; узлісся смерекового лісу з переходом до відкритих лук; долина струмків в високогір'ї; високогірні трав'янисті і щавлеві луки; кам'янисті розсипи, так вторинні біотопи, а саме: сільськогосподарські землі в гірських районах; заростаюча вирубка в хвойному лісі; молоді смерекові посадки.

Зареєстровано 25 видів дрібних ссавців: 7 видів комахоїдних, 18 – гризунів. Визначено зв'язки між 13 біотопами за індексом Чекановського ($I > 0,65$). Найбільші показники подібності з іншими біотопами мають три з них: смерковий ліс – 8 (три з них мають $I \geq 0,8$), молодняк смереки – 5 зв'язків (у двох випадках $I \geq 0,8$) та заростаюча вирубка – 5 (один з $I \geq 0,8$). Третім у цьому ряду є біотоп «берег струмка у середньогір'ї», що має 4 відносно слабкі зв'язки ($0,65 \dots 0,75$). Інші біотопи мають лише 1–3 зв'язки силою $> 0,65$.

Визначено дві плеяди.

Найбільша з них – пляда смерекового лісу, яка зв'язана з високогірним набором біотопів, що включає кам'яністі розсипи, високогірні луки, берег струмка та узлісся. Інша пляда сформована в середній смузі навколо молодняка смереки, який має найтісніші взаємини з буковим та ялицевим лісом, а через ялицевий ліс та через заростаючу вирубку пов'язує свою пляду з основною «смереково-високогірною» плядою. Центральними у плядах є три блоки (зі зв'язками $\geq 0,7$): • смерековий ліс – високогірні луки – кам'яні розсипи; • смерековий ліс – узлісся (полонини) – берег струмка у високогір'ї; • молодняк смереки – ялицевий ліс – буковий ліс.

Урбанофауна міста Херсона

Олексій Книга

Херсонська спеціалізована школа І–ІІІ ступенів № 54 з поглибленим вивченням іноземних мов, гурток «Узагальнюючий курс біології» КЗ «ЦЕНТУМ»ХОР¹

В Херсоні склалися загалом сприятливі умови для перебування значної кількості диких тварин, про що свідчить матеріал, накопичений автором за декілька років систематичних спостережень. Для аналізу та систематизації таких даних автором створено фото-каталог, який складається з оригінальних фотографій (зараз їх бл. 60) представників різних класів хребетних. Найбільшу кількість диких тварин знайдено на окраїнах міста.

Серед найцікавіших знахідок, зафіксованих авторськими фотографіями, слід відмітити тритона звичайного, жовтобрюха та сича домового. Пара останніх оселилася на даху будівлі дитячого садка № 69. Спостереження за поведінкою та полюванням сов велися систематично з березня по вересень 2012 р.

Із ссавців автором відмічено такі види: їжак білочеревий (*Erinaceus roumanicus*). Сім'я постійно спостерігалася в районі річки Вірьовчиної (вул. Куліша) з 2006 по 2010 роки. З 2011 р. у цьому районі їжаки зникли. Ондатра (*Ondatra zibethicus*). Сім'я з'явилася у районі річки Віровчиній (вул. Вазова) у 2010 р. Велися спостереження за спорудженням «будинків» (тварини збирали гілки, очерет та інші «будівельні матеріали»). Після згорання очерету, яке часто відбувається на річці, ондатрові хатки були добре помітні. Сім'я продовжує жити у цьому місці досі. Пацюк мандрівний (*Rattus norvegicus*). Висока чисельність відмічена в будинку по вул. Куліша 9а. Їхня поведінка свідчить про звикання до присутності людини: не реагують на людей, малорухливі та гладкі. Найцікавішою знахідкою ссавців стала знахідка одного з рідкісних видів кажанів Херсонщини, описана далі докладніше.

8 квітня 2012 р. в районі КЗ«ЦЕНТУМ»ХОР знайдено та сфотографовано вуханя. За сприяння вчених Чорноморського біосферного заповідника встановлено, що у нашому регіоні ці кажани не зустрічалися вже більше 30 років. Знахідка тим більше приємна, що 2012 рік визначено Міжнародним Роком Кажана. Цього вуханя виявлено в щілині на кам'яній стіні біля залізничного переїзду. За морфологічними ознаками цього звіра вид визначено як Кажан австрійський, *Plecotus austriacus* (Fischer, 1829); це був дорослий самець. Звір мав коричневе хутро, великі гострі зуби, великі вуха, маленькі лапки. Після огляду кажана залишено в отворі, де він був знайдений.

¹ Автор повідомлення – доповідач конкурсу Теріошколи «Нові імена в теріології», учень 9-А класу Херсонської спеціалізованої школи І–ІІІ ступенів № 54 з поглибленим вивченням іноземних мов, вихованець гуртка «Узагальнюючий курс біології» КЗ «ЦЕНТУМ»ХОР.

Раритетні види ссавців на території Ужанського національного природного парку

Н. П. Коваль, А.-Т. Башта

Ужанський національний природний парк; nelja.kowal@gmail.com

Інститут екології Карпат НАН України, м. Львів; atbashta@gmail.com

За результатами власних досліджень авторів протягом 2003–2012 рр. та оглядом даних з літератури (Ужанський НПП, 2001; Башта, Потіш, 2007; Крочко, 1994; Літопис природи..., 2001–2012) на території Ужанського НПП виявлено 54 види хребетних, занесених до «Червоної Книги України» (2009), у т. ч. 29 видів ссавців, 12 – птахів, 2 – плазунів, 5 – земноводних, 5 – променеперих, 1 – круглоротих. Фауна ссавців на території УНПП вивчена недостатньо, відомості про окремі види є неточними і не підтверджені спеціалістами, має місце певна нерівномірність у дослідженості окремих таксономічних груп.

Станом на 2012 р. найбільше вивченою групою ссавців є рукокрилі. На сьогодні виявлено 18 видів кажанів, один з них (*Myotis dasycneme*) відомий лише за давніми знахідками (Крочко, 1994). Основними методами були дослідження з використанням ультразвукових детекторів, візуальне обстеження місць, придатних для поселення кажанів (горища сакральних та ін. споруд, підземні порожнини, мости та ін.), відловлювання павутинними сітками.

Під куполами старих церков виявлено декілька значних за чисельністю материнських колоній *Rhinolophus hipposideros*, *Plecotus auritus*, *Eptesicus serotinus*; в одній зі штолень постійно зимує колонія з ~80 ос. *R. hipposideros*. В обстежених підземних сховищах знайдені різні види нічниць, на зимівлі – колонія *M. myotis*. Особливо цікавими є знахідки самця *M. brandtii* та колонії з 5 ос. *B. barbastellus*, а в 2012 р. на території Парку виявлена *N. leisleri*.

З раритетних видів комахоїдних відомі поодинокі знахідки *Neomys anomalus* та *Crocidura leucodon*; *Sorex alpinus* відома лише за даними з літератури (Крічфалушій та ін., 2001). З гризунів, занесених до «Червоної книги України» (2009), нами виявлена *S. betulina*, а з літератури відома *M. tatricus* (Крічфалушій та ін., 2001). Оскільки дослідження гризунів на території Парку раніше не проводили, список раритетних видів може бути надалі збільшений.

Із хижих на території Парку поширений *Felis silvestris*, чисельність якого тут значна і має тенденцію до збільшення (Літопис..., 2012); *Lynx lynx* трапляється рідко; майже у всіх гірських потоках виявлена *Lutra lutra*. Дослідження *Ursus arctos* у 2009–2011 рр. (М. Шквиря) показали, що територія Парку є важливою для збереження та розселення цього виду, і цьому сприяють такі фактори, як рівень охорони та можливість міграцій цього звіра між Парком і запобіжними територіями Польщі та Словаччини. Отже, дослідження раритетної фауни ссавців Парку триває і потребує подальших уточнень.

Роль підземних гризунів-землеріїв у функціонуванні степових екосистем

М. Коробченко

Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка; Національний науково-природничий музей НАН України; aquamarine@ukr.net

До гризунів-землеріїв відносять тварин різного ступеня спеціалізації до підземного екотопу – від помірно спеціалізованих (напр. полівки, шури і нориці) до високо спеціалізованих підземних гризунів. На відміну від інших гризунів, високо спеціалізовані гризуни-землерії проводять у підземному екотопі весь життєвий цикл. У складі фауни України такими є сліпачки (*Ellobius*) та сліпаки (*Spalax*), останні – найбільш спеціалізовані землерії.

Гризуни-землерії відіграють значну функціональну та середовищевірну роль у степових біоценозах. Так, Н. Гуляєвською (1954) відмічено, що сліпаковини на полях вже на II–III тиждень заселяються «бур'янами» зі складу рослинних асоціацій на узбіччях полів, і процес заселення такої рослинності відбувається значно швидше, ніж на ділянках без сліпаковин. За даними автора і літературними даними (а також повідомленнями колег) можна однозначно стверджувати, що відновлення рослинності на викидах відбувається значно швидше, ніж на інших ділянках перелогів. Так само, на цілинних степових ділянках на викидах швидше відбувається заселення ковилами та степовим різнотрав'ям, ніж на інших ділянках (зокрема, на дернинах типчаків).

За даними автора, за період інтенсивної весняно-літньої рийної активності на 1 га утворюється близько 2700–3500 сліпаковин, при цьому відбувається винос ґрунту на поверхню в обсязі 13–18,5 м³. У *Ellobius talpinus* період рийної активності суттєво не змінюється протягом безснігового періоду (8 місяців), при цьому протягом року однією сім'єю виноситься на поверхню близько 14 м³ ґрунту. Підземні гризуни є суворо рослиноїдними: раціон *S. microphthalmus* включає 56 видів рослин, а *Ellobius talpinus* – 53 види, при чому більшість рослин є спільними у раціоні обох цих видів. Тобто, не тільки рийна діяльність, але й трофіка підземних гризунів-землеріїв суттєво впливає на рослинний покрив. Понад те, ця діяльність сприяє відновленню степової рослинності: землерії фактично культивують землю, створюючи сприятливі умови для зростання свої кормових об'єктів і «кормових» асоціацій в цілому.

Гризуни-землерії відіграють важливу середовищевірну роль і для багатьох видів тварин, які використовують як підземні ходи, так і викиди. Степові екосистеми України сформувалися і можуть існувати у стабільному стані лише за умови активної участі гризунів-землеріїв. Найбільш повночленні тваринні і рослинні степові асоціації відомі переважно зі східних теренів України, де збереглися стійкі популяції гризунів-землеріїв.

Знахідки *Barbastella barbastellus* та *Myotis brandtii* у Природному парку «Прип'ятський» (Білорусь)

О. В. Кусьнеж*, В. Ч. Домбровський**, М. В. Скрипан*

* Львівський національний університет ім. І. Франка;
oleksandr.kusnezha@gmail.com, kolya1992@gmail.com; ** Інститут зоології НАН
Білорусі; valdombr@rambler.ru

Рукокрилі залишаються одними із найменш вивчених груп тварин, хоча останніми роками інтерес до них зріс, що пов'язане між іншим, із природоохоронними статусами видів і ареалами, які потребують уточнення реальними знахідками. Міжнародні охоронні статуси підвищують потребу встановлення видового різноманіття рукокрилих на природоохоронних територіях.

Із 14 червня по 4 вересня 2012 р. у Національному парку «Прип'ятський», в рамках підготовки Атласу звірів і птахів цієї природоохоронної території проведено відлови рукокрилих. Окрім інших кажанів (Домбровський та ін., у друці), зловлено одного широкоуха європейського (*Barbastella barbastellus*) та 5 особин нічниці Брандта (*Myotis brandtii*). 16 серпня 2012 р. у місцезнаходженні з координатами 52,00 N та 27,86 E, зловлено самця *B. barbastellus* (R = 39,6 мм) і самку *M. brandtii* (R = 35,3 мм). Ще чотири особини *M. brandtii* зловлено 18 серпня 2012 р. за координатами 52,00 N та 27,95 E (самець з R = 35,5 мм, три самки з R = 34,1; 34,9; 37,2 мм). Особини цих видів зловлено на лісових листяних островах поблизу низинних і перехідних боліт. Після огляду, зняття морфометричних показників, фотографування і записів ультразвукових сигналів тварин відпускали. Обидва види – *B. barbastellus* та *M. brandtii* – внесені до Білоруської Червоної книги, охороняються Бернською і Боннською конвенціями та Угодою про збереження популяцій Європейських видів кажанів (EUROBATS). *B. barbastellus*, також має категорію NT у списку МСОП та статус VU згідно з Європейським червоним списком.

Знахідка *B. barbastellus* є унікальною, зважаючи на те, що це перша реєстрація цього виду у Центральному Поліссі. Усі попередні знахідки були прив'язані до крайньої західної частини Білорусії та місць зимівлі у різних підземеллях та у Брестській фортеці (Демянчик, Демянчик, 2000; Красная книга РБ, 2004). Подібна ситуація – із *M. brandtii*, знахідки якої, за літературними даними, прив'язані до заходу країни (Красная книга РБ, 2004). Недавня знахідка поодинокі особи цього виду у Петриківському районі (Shpak, 2010) змістила межу відомого нам ареалу в Білорусі далеко на схід. Отримані результати дозволяють стверджувати, що особини даного виду є нерідкісними у натуральних заболочених біотопах Прип'ятського Полісся.

Велика різноманітність біотопів та старовікових лісів надають сприятливі умови для проживання багатьох видів рукокрилих, тому дослідження хіроптерофауни ПП «Прип'ятський» і Полісся загалом залишаються актуальними.

Млекопитающие в добыче домашнего кота (*Felis catus*)

И. Р. Мерзлякин

Сумской государственный педагогический университет; mirdaodzi@gmail.com

Домашняя кошка — одно из наиболее многочисленных домашних животных. Своей хищнической деятельностью она порой оказывает весьма существенное воздействие на самых разнообразных животных в местах своего обитания. Причем охотятся кошки не только для добывания еды, но и ради «спортивного интереса». Поэтому существенную угрозу для животного населения представляют не только одичавшие или бродячие кошки, но и вполне «домашние», которые постоянно живут у своих хозяев, но посещают прилежащие к их местожительству природные станции. Нередко кошки (наряду с собаками) являются чуть ли не единственным хищником в тех или иных населенных пунктах, а в их окрестностях по своей численности превосходят всех других хищников (как пернатых, так и четвероногих) вместе взятых.

Наблюдения за хищнической деятельностью домашних котов проводятся с 1982 г. в лесной и, главным образом, в лесостепной зонах Сумской области. Отмечено добывание домашними котами 39 видов млекопитающих из 14 семейств и 5 отрядов. Среди жертв по численности доминируют грызуны и насекомоядные, среди которых преобладают соответственно домовая мышь *Mus musculus* и обыкновенная бурозубка *Sorex araneus*. Синантропные виды грызунов в добыче котов доминируют в зимнее время.

Следует отметить, что коты, никогда не посещающие улицу, иногда весьма успешно охотятся на рукокрылых на балконах. Отдельным хищникам удавалось поймать до 6 зверьков за лето, а один кот за три лета поймал 11 летучих мышей. Их жертвами становятся такие достаточно сильные и агрессивные животные как серая крыса *Rattus norvegicus*, обыкновенный хомяк *Cricetus cricetus*, ондатра *Ondatra zibethicus*, ласка *Mustela nivalis*, горноста́й *Mustela erminea*, каменная куница *Martes foina* и хорь черный *Mustela putorius*.

Коты добывают млекопитающие всех экологических групп: степные, лесные, гидрофильные, синантропные, ведущие воздушный, наземный, подземный, полуводный и древесный способ жизни. Из них 16 видов имеют особый охранный статус: 2 вида занесены в Красный список МСОП, 4 — в Европейский красный список, 10 — в Приложение II к Бернской конвенции, 12 — в ЧКУ и 14 — в Красный список Сумской области.

Коты могут оказывать крайне негативное воздействие на популяции, поселения или колонии редких или малочисленных животных. В тех заповедниках, где населенные пункты расположены в окрестностях охраняемых территорий или непосредственно в их пределах, необходимо включать домашнюю кошку в состав их териофауны.

Використання можливостей природно-заповідного фонду Херсонщини при організації дослідницької діяльності юннатів

Т. О. Мудрак

Комунальний заклад «Центр еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді» Херсонської обласної ради, м. Херсон; hoscenium@rambler.ru

Педагоги комунального закладу «Центр еколого-натуралістичної творчості учнівської молоді» Херсонської обласної ради ведуть активну роботу з використання природно-заповідного фонду Херсонської області для формування екологічної компетентності учнів. При кураторстві кафедри теорії і методики природничо-математичних та технологічних дисциплін комунального ВНЗ «Херсонська Академія неперервної освіти» Херсонської обласної ради створюється модель використання місцевих заповідних територій для впровадження та реалізації екологізації освіти на регіональному рівні.

Головною змістовною лінією моделі є взаємодія базової та профільної позашкільної освіти із залученням додаткових освітніх ресурсів. У рамках цих відносин здійснюється обмін методичним досвідом, сумісна апробація різних інноваційних методів і форм екологічної освіти і навчання, сумісна організація екологічних акцій, навчально-виховних заходів та дослідницької діяльності.

Ефективності науково-дослідницької роботи сприяє співпраця юннатів та педагогів Центру з науковцями біосферного заповідника «Асканія-Нова ім. Ф. Е. Фальц-Фейна» та Чорноморського біосферного заповідника НАН України. Налагодженні зв'язки відіграють суттєву роль у екологічному вихованні, задовольняють інтереси, індивідуальні запити дітей та учнівської молоді у сфері наукових знань, екологічної культури.

Педагоги Центру еколого-натуралістичної творчості систематично ведуть роботу над вдосконаленням методики організації та проведення експедицій, наукових екскурсій, обробки і використання їх результатів.

За результатами проведених експедицій створені й стали переможцями обласних та Всеукраїнських акцій, конкурсів, проектів пошуково-дослідницькі роботи за темами: «Аналіз мешканців штучного літоконтуру Чорного моря», «Трентеполія в аерофітоні Херсонської області», «Берега Дніпровська – ендемік Херсонщини», «Звіт про проведення експедиції «Вивчення видового різноманіття Північного Причорномор'я».

Цікаву знахідку зафіксував вихованець Центру Олексій Книга: навесні 2012 р. він зустрів кажана роду Вухань, якого, за ствердженням вчених Чорноморського біосферного заповідника, не відмічали в нашій області більше 30 років. Такі та інші успіхи юннатів стали можливі в результаті вмінь та навичок, отриманих при вивченні й моніторингу фауни заповідників.

Добавочные кости в черепе ежей (Erinaceidae): диагностический признак или проявление патогенеза?

А. А. Саварин, Н. А. Гасанов

Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины; a_savarin@mail.ru
Институт зоологии НАН Азербайджана, г. Баку; hasan0@bp.com

Обследованы черепа взрослых белогрудых ежей (*Erinaceus concolor* s. l.) с территории Беларуси (n = 231) и Азербайджана (n = 18), ушастых ежей (*Hemiechinus auritus*) с территории Азербайджана (n = 25). Частоты встречаемости брегматической кости (90 и 83,3 %) и ее множественной формы (20 и 22,2 %) у белогрудых ежей двух регионов практически совпадают. Причины, приводящие к ее возникновению, – многофакторные.

В своде черепа ежей с территории Азербайджана не выявлены ярко выраженные патологии, которые обнаруживаются у ежей Беларуси (участки без костной ткани в области брегмы, искривления лобных или теменных костей и др.). Вместе с тем, на течение патофизиологических процессов у зверьков с территории Азербайджана указывает искривление метопического шва с одновременным расхождением прилегающих венечных швов, множественное искривление сагитального и метопического швов с образованием компенсационных добавочных швов. Патофизиологические процессы в нейрокраниуме, которые не всегда можно четко диагностировать по морфологическим характеристикам, не позволяют облитерации произойти полностью.

Анализ показывает, что высокая частота встречаемости множественной формы брегматической кости (БК) у ежей может сочетаться с неярко выраженными патологиями свода черепа или их полным отсутствием, что обусловлено широким диапазоном компенсационных процессов, происходящих в нейрокраниуме при патофизиологических процессах. Частота встречаемости (64 %) добавочной кости в черепе ушастых ежей из Азербайджана выше на порядок по сравнению с ежами этого вида, обитающими на Кавказе. Данный факт указывает на невозможность использования частоты встречаемости БК в качестве одного из диагностических признаков *H. auritus*. БК у ушастых ежей нельзя рассматривать и в качестве атавизма.

Для решения вопроса о времени образования множественной формы БК у ежей из Азербайджана необходимо провести морфологический анализ черепов незимовавших зверьков. Следует заметить, что у молодых ежей (до 3 мес.) с территории Беларуси БК присутствует в 98 % случаев (n = 50), причем форма ее – только множественная. Ранее доказано, что у ежей с территории Беларуси формирование БК определяется патофизиологическими процессами в своде черепа, что не позволяет использовать частоту встречаемости этой кормовой кости как диагностический признак подвидов *E. concolor*.

Природні комплекси Чорноморського біосферного заповідника

З. В. Селюніна

Чорноморський біосферний заповідник; scirtopoda@mail.ru

Протягом останніх 50–60 років внаслідок інтенсивного господарського освоєння регіону за межами заповідника відбулася докорінна антропогенна перебудова природних ландшафтів. Не зважаючи на це, суходільні ділянки заповідних цілком зберегли свої визначальні ідентифікаційні властивості.

Природно-аквальні комплекси Тендрівської та Ягорлицької зберегли своє надзвичайне значення як місця проживання водоплавних та коловодних птахів, рідкісних та промислових видів риб, відповідну кормову продуктивність та захисні властивості.

До основних цінностей Чорноморського біосферного заповідника належать, в першу чергу, різноманітні природні комплекси, це: • зональний варіант приморського галофітного типчаково-полинного степу; • природно-аквальний ландшафтний комплекс мілководних морських заток; • острівні природні комплекси з масовим гніздуванням водоплавних та коловодних птахів; • літорально-прибережні комплекси; • азонльний лісостеповий комплекс на Нижньодніпровських пісках.

Кожен з цих комплексів характеризується відповідним фауністичним комплексом. Найбільш різноманітний теріологічний комплекс існує на лісостепових заповідних ділянках, що розташовані на аренах Нижнього Дніпра – щорічно тут відмічається від 38 до 42 видів ссавців. Незначний видовий склад наземних хребетних мають острови: від 12 видів ссавців (о. Тендра) до 2 видів (о-ви Бабін, Смалений, Орлов).

Основні природні цінності природних комплексів, що охороняються:

Типовість. Степові, лісостепові, острівні та прибережно-літоральні комплекси мають велике еталонне значення для Північно-Чорноморського регіону як фрагменти екосистем, що внаслідок антропогенної трансформації зникли повсюдно, крім заповідних територій.

Унікальність обумовлена сполученням зональних (степових), інтразональних (літоральних, прибережно-морських, острівних) та азонльних (лісостепових) компонентів в межах однієї території.

Рідкісність. Значна кількість рідкісних та ендемічних видів зумовлює величезну цінність гено- і ценофону заповідних екосистем. Серед ссавців більш третини видів мають охоронний статус.

Вразливість природних комплексів заповідника зумовлена тривалим зовнішнім антропогенним впливом на суміжних територіях, недосконалістю територіальної структури.

Современное состояние фауны млекопитающих в Опуковском природном заповеднике

И. А. Сикорский

Опуковский природный заповедник, г. Феодосия, АР Крым; opuk2011@mail.ru

Опуковский природный заповедник является природоохранной и научно-исследовательской организацией Министерства экологии и природных ресурсов Украины. Он расположен на южном побережье Керченского полуострова и занимает площадь 1592,3 га, в т. ч. 62 га акватории Черного моря с островами Скалы-Корабли. Его ядро формирует массив горы Опук. Её платообразная вершина, сложенная органогенными известняками, возвышается на 185 м над уровнем моря и является одной из самых высоких возвышенностей Керченского полуострова. С запада к склонам Опука примыкает гиперсоленое Кояшское (Элькенское) озеро, отделенное от моря песчаной пересыпью шириной до 200 м. На востоке границей является глубокая балка Чебакская.

Заповедник создан в 1998 г. с целью сохранения биологического и ландшафтного разнообразия урочища «Опук» и прибрежной акватории Черного моря. Плановые исследования с оформлением материалов в «Летопись Природы» проводятся с 1999 г. Первый список млекопитающих в составе позвоночных животных Опуковского природного заповедника составлен в 1999 г. В нём указано 7 видов млекопитающих. Систематические исследования териофауны заповедника не проводили; в 1999–2010 гг. проведены учёты основных групп млекопитающих. Количественные показатели фоновых видов млекопитающих отражены в летописях природы за 2004 и 2005 гг.

Составлен аннотированный список млекопитающих по состоянию на сентябрь 2012 г., который включает 7 отрядов, 17 семейств, 27 родов и 34 вида, 18 из которых внесены в Красную книгу Украины. В составе фауны млекопитающих – 3 вида из отряда Insectivora, 10 – Chiroptera, 1 – Lagomorpha, 9 – Rodentia, 8 – Carnivora, 3 – Cetacea, 1 – Artiodactyla.

Пять адвентивных видов (1 Lagomorpha и 4 Carnivora) и фантомный вид (1 Carnivora) не включены в список. Основу видового состава млекопитающих по общему количеству зарегистрированных особей составляют: *Myotis blythii*, *Sylvia wetherbyi*, *Mus spicilegus*, *Microtus socialis*.

К настоящему времени фауна претерпела значительные изменения, и сохранить степную её составляющую можно только, если задействовать большие территории земель традиционного сельскохозяйственного использования. Расширение территории заповедника за счёт земель запаса, которые используются в основном для пастбищ в окрестностях заповедника, и создание охранной зоны могут гарантировать возможность существования видового разнообразия млекопитающих этого региона.

Распространение и численность крота европейского в НПП «Святые Горы»

Евгений Скубак

Национальный природный парк «Святые Горы»; npp.svgor@yandex.ru

С середины XX века по 1999 г. указаний на встречи крота в пойме Северского Донца не было, вид известен только из Великоанадольского лесничества, где был акклиматизирован в 1953 г. На территории парка крот был повторно найден летом 1999 г. в нагорных дубравах правого берега р. Северский Донец. В 2006-2012 гг. были обследованы все известные на тот момент в НПП «Святые Горы» местообитания крота, а также перспективные биотопы на территории парка. Крот не только сохранился во всех известных пунктах, но и стал в большинстве мест обычным видом. Его ареал остается фрагментированным, очаговым. Наибольшей плотности популяция крота достигает в пойменных дубравах и тополельниках (в среднем 17 ходов/км). Вблизи воды, где концентрируются ходы, ведущие на водопой, численность крота может достигать до 40 ходов/км. На удаленных от воды участках численность порядка 9–12 ходов/км. Это примерно соответствует численности крота в Великоанадольском лесу. Минимальной остается численность крота в нагорных дубравах Теплинского лесничества в правобережной части Парка. Он встречается здесь лишь спорадически, в отдельных балках. До 2009 г. численность крота на территории Парка была довольно низкой, и не отличалась от данных из литературы за предыдущие годы. Резкий всплеск численности произошел в 2010 г., вероятно, из-за благоприятных климатических условий.

Встреча перевязки (*Vormela peregusna*) на севере Донецкой области

Евгений Скубак

Национальный природный парк «Святые Горы»; npp.svgor@yandex.ru

Перевязка была известна на территории Донецкой области только со степных районов юга области. На окраине г. Славянска в частном секторе 25 июля 2010 г. встречена молодая перевязка. Зверь отловлен собакой возле клетки с перепелами. После передержки в неволе перевязка сбежала в р-не с. Пришиб Славянского района Донецкой обл. Село окружено степными участками, и биотопы здесь в целом подходят для обитания этого вида. Помимо этой находки, имеется устное сообщение М. О. Высочина о находке этого вида в окр. г. Краматорск. Обе находки свидетельствуют как о расширении ареала перевязки на северо-запад, так и об его возросшей синантропизации.

Оцінка стану асканійської популяції сайгака (*Saiga tatarica*) за показниками розвитку рогів

Є. П. Стекленов, В. О. Смаголь

Біосферний заповідник «Асканія-Нова»; viktoriasmagol@rambler.ru

Ядро сучасної асканійської субпопуляції сайгака сформовано 1979 року, після завозу з Калмикії 72-х особин цього виду тварин. Дотепер ця група відносно успішно розводиться без освіження крові. На задовільний стан популяції вказує низка біологічних індикаторів, серед яких значне місце займають показники розвитку рогів самців у різних вікових періоди. Ці показники вивчали протягом 10-ти останніх років існування популяції. До уваги брали тільки роги фізіологічно здорових самців, які нормально розвивалися, але вибували зі строю з різних причин. При дослідженні таких зразків брали основні проміри, рекомендовані у спеціальній літературі (Соколов, 1959).

Всього досліджено 74 пари рогів нормально розвинених самців. Отримані дані аналізували у віковому розрізі. Встановлено, що ріст рогів самців сайгака починається у двотижневому віці і проходить досить активно. Їхня довжина у самців 6-місячного віку дорівнює 9,7 см, що становить 28,1 % довжини рогів дорослих особин; у самців 9-ти місячного віку ці показники дорівнюють відповідно 17,45 см і 50,6%, а у самців 12-ти місячного віку – 25,18 см і 72,98%. Ріст і формування рогів самців асканійської популяції закінчується у 19–20-місячному віці. Їхня довжина у цей віковий період дорівнює у середньому $34,5 \pm 0,26$ см, середній обхват рогів при основі – $12,95 \pm 0,07$ см, середній розвал рогів – $20,36 \pm 0,18$ см.

При трофейній оцінці рогів дорослих самців ($n = 68$), встановлено, що, за показниками довжини рогів, їхнього обхвату при основі, початку другої, третьої і останньої чверті довжини, а також їхнього розвалу, 88 % рогів за шкалою визначення нагород мисливських трофеїв отримали оцінку «золото» і більше 80 балів (за критеріями в «Положение об охотничьих трофеях в РФ», 1998), 9 % – 77,50–79,99 балів і оцінку «срібло», і тільки 3 % – 75,00–77,49 балів і оцінку «бронза». Середня оцінка рогів сайгаків асканійської популяції становить 84,1 бала; найвища оцінка – 97,2 балів.

Слід зазначити при цьому, що в колекції музею немає жодного черепа з оцінкою менше 75 балів. Можна стверджувати, що нормальний розвиток рогів самців сайгака асканійської популяції свідчить також про задовільний розвиток і її тварин в цілому, та успішну їхню реакліматизацію на півдні України. Високий відсоток рогів зі значними показниками трофейної якості вказує на придатність залучення їх до мисливської фауни України і перспективи отримання валютних надходжень від розвитку мисливського туризму.

Мишівка південна (*Sicista loriger*) у Криму як індикатор незайманого степу

Микола Товпінець

Кримська республіканська СЕС, м. Сімферополь; niko_tovp@mail.ru

Мишівка південна (= степова), починаючи з другої половини, а особливо в останній чверті ХХ ст. стала скорочувати своє розповсюдження і суттєво зменшуватися у чисельності на території України, включно з Кримом. На цій підставі вид давно занесено до «Червоної книги України» і включено до Європейських охоронних списків. У Криму всі випадки відлову мишівки, починаючи з 50-х років ХХ ст. й до сьогодні, пов'язані з епізоотологічним обстеженням території півострова на зоонозні інфекції. Характер цієї роботи дозволив детально прослідкувати зміни, що відбулися в Криму у зв'язку з інтенсифікацією сільськогосподарського виробництва впродовж останніх 60 років, прослідкувати скорочення колись суцільного ареалу виду, його фрагментацію на дві ділянки і з'ясувати сучасний стан *S. loriger* та перспективи її збереження.

Аналіз наявних матеріалів обліку дрібних ссавців показав, що на початку 50-х років південна мишівка мешкала на всій території Степового Криму, місцями заходячи по відкритих степових ділянках в Передгір'я. Чисельність виду в цей час реєструвалася на рівні 0,5 % попадання на 100 п/д, а частка серед дрібних ссавців становила в середньому 2,58 %. Станом на сьогодні регулярні знахідки мишівки реєструються виключно на Керченському та Тарханкутському півостровах, де її відносна чисельність не перевищує 0,1%. Ці території відрізняються найменшою часткою сільськогосподарських вгідь. Тут, а особливо на Керченському півострові, в більшій мірі збереглися ділянки цілинного степу з різними рослинними асоціаціями.

Будучи евтрифогом, мишівка з успіхом селиться в різних біотопах, головною вимогою до них є відсутність інтенсивного зрошування. Але все ж найбільшою мірою для неї підходять цілинні степові ділянки, на яких зловлено не менше 24 % від всіх здобутих особин цього виду. Другим по суті біотопом, але не за кількістю здобутих особин, є лісосмуги, де зловлено 43,6 % всіх мишівок. Це пояснюється тим, що упродовж значного часу саме лісосмуги були найбільш стабільними і в яких поступово відновились цілинні степові ділянки в зв'язку з інтенсивною вирубкою дерев. Серед цілинних виділів найпривабливішими для мишівки є полиново-різнотравно-злакові асоціації, що, вірогідно, пов'язано з наявністю в них збалансованої кормової бази – насіння рослин і різноманітних комах. Таким чином, можна говорити, що південна мишівка є індикатором справжніх цілинних степів Криму, а включення таких ділянок до заповідної мережі сприятиме збереженню її на рівні, необхідному для відтворення і підтримки природної для цього виду чисельності.

Возрождение популяции речного бобра (*Castor fiber* L.) на Левобережной Украине

В. А. Токарский*, А. М. Волох**, Н. В. Токарская*

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина;
v.tokarsky@mail.ru; **Таврический государственный агротехнологический
университет, Мелитополь; volokh50@ukr.net

Восстановлению ареала бобра в Левобережной Украине во многом способствовали работы по его расселению, которые проводились в Киевской (1950, 1964), Черниговской (1964), Днепропетровской (1972), Полтавской (1972–1976) и Луганской (1971) областях. Благодаря благоприятным экологическим условиям, зверьки быстро заселили водоёмы Полесья. Несколько дольше бобровые популяции формировались в Лесостепной и Степной зонах.

Наиболее существенных результатов удалось достичь в Полтавской области, где животных выпускали в 4-местах в бассейнах Ворсклы (рр. Добрешин, Мерла) и Псла (р. Грунь-Ташань). По Ворскле бобры проникли в Сумскую область, где в 1982 г. были обнаружены в В.-Писаревском районе между сёлами Дробянское и Новая Рябина. По данным Е.В. Скоробогатова и Т. А. Атемасова, по р. Мерле зверьки из Полтавщины проникли на территорию Краснокутского района Харьковской области, где в 1991–1992 гг. между селами Коопранское и с. Городнее учтено 24 поселения. В 1994 г. бобры появились в Золочевском районе – в верховье р. Мерлы возле с. Рясного. За 12 лет с момента интродукции они заселили 93 км поймы этой речки. В 1998 г. первые бобровые поселения возникли на р. Уде ниже г. Харькова, на расстоянии более 300 км от мест их выпуска.

К 2000 г. бобры пересекли границу между Днепровским и Донскими водоразделами. К настоящему времени они заселили пойму Северского Донца и его притоки. На территории Харьковской области бобровые поселения встречаются в Великобурлукском и Двуречанском районах (заселено ~ 400 км). В Донецкой области зверьки освоили 88 км побережья речек Бахмут и Жеребец, в Луганской области – 131 км р. Красной (от устья вверх по течению) и более чем 250 км р. Айдара. В пределах Новоайдарского района на этой реке обитало около 30 семей бобра. Из них 8 располагалось в старом русле Айдара в урочище «Терновая», а 9 – в урочище «Пристены». На участке от с. Денежникового до моста в с. Спесивовке было зарегистрировано 5 семей и от с. Спесивовки до турбазы в с. Штормово – ещё 7.

В 2007 г. учтено: в Донецкой области – 79, в Луганской – 1241, в Полтавской – 2696 и в Харьковской – 308 бобров. Таким образом, к началу XXI ст. в Левобережной Украине ареал бобра был полностью восстановлен, а его возобновлённые популяции успешно развиваются.

Використання кластерного аналізу в окресленні меж популяцій мисливських звірів

П. Хосцький

Національний лісотехнічний університет України (Львів); hpb@ua.fm

У поняття «популяція» науковці вкладають різний зміст. Більшість розглядає популяцію як довготривалу в часі (протягом значного числа поколінь) сукупність особин одного виду, які здатні до вільного схрещування (панміксія), мають спільне походження (генетичну основу), населяють певну територію (ареал) та деякою мірою (іноді дуже незначною) ізольовані від інших таких сукупностей. Поголів'я виду, розташованого на певній території (у межах ареалу), може входити до складу популяцій вищого рангу і складатися із популяцій нижчого порядку.

При практичному виділенні конкретних популяцій трапляються значні труднощі, які пов'язані з недостатньо розробленими методами їх диференціації, відсутністю чітких критеріїв виділення. Тобто, концепція популяції надзвичайно суперечлива, що ускладнює використання її з прикладною метою. Сучасне ведення мисливського господарства повинно проводитися на популяційній основі, що надає можливість планувати біотехнічні заходи, обсяги добування, регулювати вікову та статеву структуру популяції з метою раціонального ведення мисливського господарства.

Для аналізу поголів'я ратичних звірів (козуля, лось) у Західному регіоні України використано матеріали Державного агентства лісових ресурсів України (форма 2-тп). Проаналізовані архівні матеріали обласних управлінь лісового та мисливського господарства семи західноукраїнських областей: Волинська, Рівненська, Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська. В основу кластерного аналізу взято популяційні показники: чисельність, приріст, елімінація. Статистичне опрацювання виконували з допомогою програмних документів «Statistica 7.0».

На основі популяційних показників здійснено кластерний аналіз поголів'я козулі в мисливських угіддях західних областей України. Перший цільний кластер (Рівненська та Волинська області) характеризує стан популяції козулі у мисливських угіддях Поліської лісомисливської області, другий (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька та Закарпатська) – у мисливських угіддях Карпатської лісомисливської області, а третій (Тернопільська) – в угіддях Лісостепової Правобережної області.

За результатами кластерного аналізу в Західному регіоні України виділено дві популяції лося. Першу популяцію утворює поголів'я виду в угіддях Рівненської та Волинської обл., другу – в угіддях Чернівецької, Івано-Франківської та Тернопільської обл., до яких примикає Львівська обл.

Теріофауна перспективних для заповідання степових ділянок на півночі Луганщини

Василь Шепітько

Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка; leo-1992-01@ukr.net

Регіон вкрай мало досліджений зоологами. Першим дослідником фауни півночі Луганщини був проф. О. В. Чернай (1853), надалі дослідники згадувати фауну цього регіону лише побіжно, в обсязі більших за обшаром досліджень (напр., Загороднюк, Коробченко, 2008). Нові дослідження важливі з огляду на можливість порівняння сучасних даних про біорізноманіття з минулими станами фауни, що відрізняються через спрямовані кліматичні зміни та антропогенні навантаження. Метою обстеження стало встановлення цінності серії ділянок, перспективних для створення нових заповідних об'єктів.

Обстеження проведено на 6-ти ділянках трьох адміністративних районів півночі Луганської обл. Проводився збір інформації про фауністичне різноманіття, оцінка теперішнього стану тваринного біорізноманіття. Всі головні обліки проведено на маршрутах, шляхом прямих спостережень тварин та реєстраціями видів за слідами життєдіяльності. Ділянки, на яких проведено облік, мають певні характерні риси. Насамперед, це – пагорби в основному з крейдяними виступами, схили з піщаним та супіщаним ґрунтом, також борові балки та рівнинні фації ковилового степу і прибережні біоценози р. Айдар.

Облікову групу склали переважно види велико- та середньорозмірних ссавців (мисливські звірі, великі гризуни): сарна європейська (*Capreolus capreolus*), бобр європейський (*Castor fiber*), свиня дика (*Sus scrofa*), борсук європейський (*Meles meles*), вовк (*Canis lupus*), лисиця руда (*Vulpes vulpes*), куниця кам'яна (*Martes foina*), перегузня степова (*Vormela peregusna*), видра річкова (*Lutra lutra*), заєць сірий (*Lepus europaeus*), їжак білочеревий (*Erinaceus roumanicus*), бобр європейський (*Castor fiber*), бабак степовий (*Marmota bobak*), сліпак східний (*Spalax microphthalmus*), тушкан великий (*Allactaga major*). З мишовидих гризунів зареєстровані: хом'ячок сірий (*Cricetulus migratorius*), полівка лучна (*Microtus levis*), строкатка степова (*Lagurus lagurus*).

Знахідки видів на різних ділянках обліку суттєво різняться, але іноді мають повне збігання. Частина видів взагалі була відмічена лише на певних ділянках. Власне на розподіл видів також вплинули такі фактори як форми рельєфу, наявність чи відсутність гаїв, антропогенна діяльність. Характерним для всіх ділянок є збідене фауністичне різноманіття. Це пов'язано з антропогенним навантаженням минулих літ. Всі обстежені ділянки, за винятком лише Лимарівської (яка має збідене флористико-фауністичне різноманіття), мають високий потенціал до самовідновлення, який може бути реалізований за умови надання їм охоронного статусу принаймні у ранзі заказників.

Детекторные учеты рукокрылых на территории Национального парка «Нарочанский»

Алексей Шпак

ГНПО «НПЦ НАН Беларуси по биоресурсам», Минск;
shpak.dvergr@gmail.com

Национальный парк «Нарочанский» расположен на северо-западе Беларуси и имеет общую площадь около 97 тыс. га. Основу экосистем Парка составляют лесные, луговые и водно-болотные сообщества. На долю лесов приходится 79% территории, болот – 7% и лугов – 5%. Озера, реки и ручьи занимают площадь около 16 тыс. га. В их числе 58 озер и 23 водотока. Средняя многолетняя температура воздуха в этом регионе составляет +5,3° С, с абсолютным максимумом +33° С и абсолютным минимумом – 34° С.

Специальных исследований, посвященных фауне рукокрылых Национального парка, до сих пор не проводили. Опираясь на ареалогические сведения, можно предположить обитание в данном регионе всех видов рукокрылых Беларуси, исключая большую ночницу (*Myotis myotis*) и серого ушана (*Plecotus austriacus*). Тем не менее, достоверные о видовом составе летучих мышей данного региона отсутствуют.

Целью нашей работы явилось выяснение видового состава рукокрылых НП «Нарочанский». Исследования проводились в мае 2012 г. маршрутным методом с использованием детектора временного растяжения Laag TR30. Полученные записи обрабатывали при помощи программы “Bat Sound”.

Маршруты протяженностью около 5 км проходили на территории курортного поселка «Нарочь», который расположен на северо-западном берегу одноименного озера. Необходимо отметить, что полученные нами результаты носят предварительный характер и не могут претендовать на полный охват всей фауны рукокрылых НП «Нарочанский».

В результате исследований нами установлено обитание на территории НП «Нарочанский» следующих пяти видов рукокрылых:

- рыжая вечерница (*Nyctalus noctula*),
- малая вечерница (*N. leisleri*),
- лесной нетопырь (*Pipistrellus nathusii*),
- северный кожанок (*Eptesicus nilssonii*),
- водяная ночница (*Myotis daubentonii*).

Наиболее часто встречаемыми видами были лесной нетопырь и северный кожанок, наиболее редким – малая вечерница. Следует отметить, что малая вечерница и северный кожанок внесены в «Красную книгу Беларуси» и имеют III (VU) категорию национальной природоохранной значимости.

Частина 3.
Матеріали до круглих столів
на XIX Теріошколі

Вплив гідромеліоративного будівництва на природне середовище південних районів України

Л. І. Бахтіарова

*Чорноморський біосферний заповідник НАН України, Гола Пристань;
Bahtiarova.L.I@nas.gov.ua*

Меліорації суттєво впливають на ландшафти країни, спричиняючи зміни у всіх елементах природного комплексу. В першу чергу це стосується зрошення, яке спричиняє найбільш глибокі та різкі зміни в навколишньому середовищі.

У південних регіонах України бурхливий розвиток зрошуваного землеробства розпочався з прийняттям 20 вересня 1950 р. Постанови Кабінету Міністрів СРСР № 4000 «Про будівництво Каховської гідроелектростанції на Дніпрі...». Регулярне зрошення на Краснознам'янській зрошувальній системі розпочато 1956 р. після будівництва Каховського водосховища, Північно-Кримського та Краснознам'янського магістральних каналів. Систему здали в експлуатацію 1963 р. Магістральний канал і зрошувальна мережа побудовані у земляному руслі без протифільтраційного захисту. Почалися величезні втрати води, коефіцієнт корисної дії каналів становив 0,43–0,62. Це спричинило значне підвищення рівня ґрунтових вод, розвиток процесів заболочення, засолення, падіння родючості ґрунтів.

Для збереження природної родючості земель з 1966 р. розпочалося будівництво колекторно-дренажної системи та горизонтального дренажу – одного з меліоративних заходів, що забезпечує зниження рівня ґрунтових вод та запобігає заболоченню і вторинному засоленню зрошуваних та прилеглих до них земель. Проте, ці заходи не призвели до покращення гідромеліоративної ситуації в регіоні. Необхідні були дієвіші заходи, і 1967 р. розпочато будівництво вертикального дренажу на території Краснознам'янської зрошувальної системи. Перші свердловини призначалися для захисту населених пунктів від підтоплення. Потім почали будівництво лінійного (уздовж Краснознам'янського магістрального каналу) і систематичного вертикального дренажу по всій системі. Станом на 1974 р. побудовано 296 свердловин, і будівництво тривало.

Вертикальний дренаж на КЗС призвів до зниження рівня ґрунтових вод, сприяв розсоленню ґрунтів і зниженню мінералізації верхнього шару ґрунтових вод. Дамби зрошувальних та скидних каналів вертикального дренажу засаджували деревами. Використання деревних насаджень з дренажною метою було доцільним в умовах півдня України, оскільки дальність впливу лісосмуги досягала до 200 м. В лісосмугах вздовж каналів сформувався своєрідний фауністичний комплекс. Звичайними постійними мешканцями є лісові та польові миші, звичайний та водяний вужі, ящірка прудка. Мешкають також еврибіонтні, адаптовані до антропогенного фактора види: полівки, ховрахи, лисиці.

Зоо-популяризация – просто и необходимо

Е. В. Годлевская

*Институт зоологии им. И. И. Шмальгаузена НАН Украины;
lgodlevska@gmail.com*

Эффективность мероприятий, направленных на сохранение дикой фауны, а также успех любых природоохранных действий, напрямую связаны с общим уровнем эко-осведомленности населения, а, следовательно, и с популяризацией знаний о фауне и необходимости ее охраны. На сегодня зоо- и эко-информации в Украине по-прежнему недостаточно. Зачастую представления людей о животных и отношение к ним продолжают формироваться на основании мифов, примет и «страшилок» (отсюда, видимо, и такая массовая экспансия «чупакабр»). Это накладывает на потребительское отношение к любым природным ресурсам и по-прежнему широко распространенную «биофобию», что, в итоге, постоянно приводит к локальным катастрофам. Распространение целевой популярной информации является важным шагом к изменению текущей ситуации. Подготовить ее для специалистов просто, а возможные сложности, возникающие на этапе печати, в значительной мере сведены на нет, благодаря общей интернетизации. Ведение веб-сайтов, блогов, страничек и сообществ в социальных сетях и т.д., а также организация публичных мероприятий, лекций – все это доступно каждому специалисту-териологу.

Для иллюстрации можно привести данные по статистике работы веб-сайта «Українського Центру Охорони Кажанів» (<http://kazhan.org.ua>), на котором помимо специальных материалов, размещена популярная информация и ответы на часто задаваемые вопросы про летучих мышей. Текущая версия сайта функционирует с 2005 г. Сайт не является коммерческим, поддерживается только силами УЦОК. Увеличение количества посещений сайта идет постоянно, однако резкий скачок числа посетителей произошел в 2009 г. – очевидно, в связи с нашумевшим «Законом про кажанов» (ситуация вокруг которого также была прокомментирована на страницах сайта). Всего, за период с 2005 г. сайт посетили более 55,5 тыс. раз, количество просмотров страниц – 135 тыс. (реальные числа – еще выше: счетчик фиксирует не все посещения). Наибольшее количество посетителей – из Украины (70%), России (17%), Беларуси и Казахстана (3%). На сегодня наибольшее количество просмотров имеет новая страница «Летучие мыши – символ удачи». Связано это с тем, что многие посетители входят на сайт в поисках информации о приметах, связанных с летучими мышами. Затем следуют страницы, посвященные контактам с рукокрылыми, их фауне и биологии, фото-изображениям и т.д. Таким образом, можно заключить, что сайт востребован, информация на нем находит свою аудиторию, а одни из наименее известных человеку млекопитающих становятся для него более понятными и знакомыми.

Дистанційна діагностика великорозмірних водних ссавців внутрішніх водойм України

Ігор Загороднюк

Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка; zoozag@ukr.net

Розглянуто відмінності 4-х видів великих водних ссавців фауни України: видра, бобр, нутрія, ондатра. Актуальність дослідження визначають: 1) часті помилки в ідентифікації; 2) важливість даних для заповідання об'єктів; 3) пошук та ідентифікація інвайдерів. Мета роботи – пошук відмінностей за ознаками, доступними для ідентифікації видів при спостереженнях тварин у водному середовищі. Переглянуто бл. 120 фотографій та відеорядів.

Проаналізовано набір із 11 ознак, у т. ч. сім таких: 1) загальні контури видимої над водою частини тіла; 2) загальні контури голови; 3) відносні розміри й розташування очей; 4) особливості ринарія; 5) розвиток, колір і розташування вібрис; 6) положення передніх лап; 7) видима частина хвоста. Запропоновано ключ для визначення видів, важливий в усіх тих випадках, коли немає можливості бачити зразок у повному обсязі (коли звір пливе) і оцінити відстань до нього, а, отже, його розміри (напр., при спостереженні через оптику).

Прикладом є опис видри за цією системою ознак: 1) видима частина тіла без «провалу» у грудній і поперековій частині, рівномірно опущене у воду, інколи з незначним видимим фрагментом попереку; 2) голова плеската, без вигину вгору у міжочній ділянці, проте з прогином перед очима; 3) очі дещо або помітно (у *juv*) ближче розташовані до ринарія, відносно великі, до 1/2 контуру вушниці; 4) ринарій чітко окреслений за своїми контурами, вкорочений як з боку очей, так і губ; 5) вібриси світлі, не густі, бл. 10–20 великих вібрис з кожного боку; найбільші зміщені до кутів рота, опущені назад і вниз; 6) передні лапи звичайно невидимі, притиснуті під водою до грудей; 7) хвіст як продовження тіла, суцільною прямою «колодою», широкий при основі.

Це дослідження, спровоковане суперечками щодо ідентифікації фотографій «видри», дозволило дійти кількох неочікуваних висновків:

1) окремі групи великорозмірних тварин нерідко обліковують і публікують такі дані на основі дистанційний спостережень, які у частині випадків можна віднести до явища двійниковості (дистанційна двійниковість);

2) результати визначення зразків, навіть при демонстрації фотодокументів відносно невеликої роздільності, часто залежать від заданого шаблону (коли пропонується вибрати між двох видів, а демонструється третій вид);

3) у частині публікацій з описами локальних фаун можуть міститися помилки у наведенні видів великорозмірних коловодних і водних видів ссавців, які подаються як однозначно ідентифіковані, проте такими не є.

Можливості діагностики видів сліпаків за екстер'єрними ознаками

Марина Коробченко

Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний науково-природничий музей НАН України; aquamarine@ukr.net

На сьогодні при визначенні сліпаків дослідники часто послуговуються географічним критерієм у зв'язку з тим, що морфологічні відмінності між видами за екстер'єрними ознаками є ненадійними, проте види є суворо алопатричними і поширені переважно по мікроріччям. Попри це, як показав досвід автора, нерідко виникають помилки у видовій ідентифікації зразків, пов'язані з невиправдано великою увагою до географічного критерію і нехтуванням морфологічними даними, які можуть добре доповнювати один одного.

В сучасних дослідженнях майже не приділяють увагу виявленню діагностичних екстер'єрних ознак сліпаків та використанню раніше описаних ознак у працях попередників. Так Є. Решетник (1941) для сліпаків фауни України визначила й описала діагностично вагомі екстер'єрні ознаки 4-х видів – *S. microphthalmus*, *S. zemni*, *S. arenarius*, *N. leucodon*. Дослідницею детально описано варіанти забарвлення хутра та проаналізовано відмінності та зміни кольору з віком та за сезонами року. Нею вперше відмічено важливу екстер'єрну ознаку – забарвлення рінарію, так для *N. leucodon* вказано світло-рожевий колір, а для трьох інших видів – смолисто-чорний. Ця ознака залишається поза увагою у роботах наступних дослідників. Показано, що використання екстер'єрних ознак має важливе значення як для вирішення проблем ідентифікації видів у теренових умовах так і як додаткове підтвердження при встановленні видової належності сліпаків за краніальними ознаками.

Розглянуто приклади використання екстер'єрних ознак у теренових дослідженнях. Так, при дослідженні зразків та фотографій *S. microphthalmus* з Луганщини та Харківщини нами відмічено особливості забарвлення, вказані Решетником для цього виду, – забарвлення хутра лобної частини голови у дорослих сліпаків відрізняється світлішим кольором від тулуба. У молодих тварин ця ознака майже не проявляється, у дорослих є сива лобна пляма уздовж голови. У інших видів така ознака, як можна припустити з доступних фотоматеріалів, відсутня. Нами проаналізовано також діагностичну вагу такої ознаки, як забарвлення рінарію. На всіх зразках та фотоматеріалах з Луганщини, Харківщини, Дніпропетровщини, Одещини та Миколаївщини видно, що різноманіття варіантів забарвлення рінарія у *S. microphthalmus* змінюється від суцільно-чорного до землисто-світлого і неповного чорного (з рожевими краями ніздревих отворів). У *S. graecus*, що з'ясовано тільки тепер (фотоматеріали люб'язно надані І. Скільським), рінарій має телісно-рожевий колір і цим відрізняється від видів *S. microphthalmus*, *S. zemni* та *S. arenarius*. Ці результати свідчать про можливість видової діагностики сліпаків за екстер'єрними ознаками.

Особенности функционирования изолированных (островных) популяций млекопитающих

В. А. Лобков

*Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова;
zootuz2010@mail.ru*

Заповедный режим устанавливают для сохранения природных комплексов или отдельных видов путем исключения антропогенных воздействий. Если сначала этим достигается некоторый эффект, то со временем охраняемые объекты природы трансформируются или разрушаются, а некоторые редкие виды снижают численность или вымирают. Причины этого – сукцессии природной среды и сокращение воспроизводства. Первая делает среду невозможной для проживания животных, а вторая уменьшает прирост.

Когда численность вида сокращается, его ареал фрагментируется. В заповедную территорию обычно включают обособленные (островные) пространственные группировки, в которых численность определяется балансом рождаемости и смертности. Аномальные природные воздействия иногда сокращают численность. Ее восстановление возможно путем увеличения рождаемости. Она увеличивается при низкой плотности населения и нарушении пространственного распределения особей, которые приводят к перегруппировкам в репродуктивных группах. В результате появляются особенно плодовитые потомки с повышенной гетерозиготностью. Вероятно, в основе этого явления лежит гетерозис, проявляющийся только в первых поколениях и только при скрещивании особей из разных внутривидовых генетических линий.

Снижение рождаемости, наоборот, происходит при длительном оседлом обитании на одном месте и высокой плотности населения. Около 75 % молодых особей поселяется вблизи места рождения, а остальные распределяются в разных частях изолированных пространственных группировок. Если условия существования остаются стабильными длительное время, то сначала происходит дифференциация генофонда на генетические линии в разных участках пространственной группировки, благодаря преимущественному формированию родительских пар из родственных особей, которая со временем сменяется его гомогенизацией из-за постепенного перемешивания дальними мигрантами. Из-за пониженной смертности животных в условиях заповедного режима в изолированных группировках быстрее формируются гомогенные генетические линии, охватывающие всех составляющих их особей. В этом случае перегруппировки населения не приводят к появлению плодовитого потомства; прирост не увеличивается, и численность не восстанавливается.

Из-за указанных особенностей функционирования изолированных (островных) популяций млекопитающих режим абсолютной заповедности не всегда благоприятно сказывается на их сохранении.

Концептуальна модель таксономічного блоку реляційних баз даних, призначених для зберігання результатів обліків тварин

Ю. О. Москаленко

*Чорноморський біосферний заповідник НАН України, Гола Пристань;
strix@strix.kh.ua*

Таксономічний блок баз даних, призначених для зберігання і обробки результатів обліків тварин, має містити набір полів з науковими назвами таксонів різного рівня. За необхідності можуть бути присутні поля з назвами таксонів іншими мовами (напр. укр., рос., англ. тощо). Необхідними додатковими полями є нумерація у відповідності до таксономічного порядку, причому числа в цьому полі бажано присвоювати з певним кроком (напр. у 5 чи 10 одиниць), що дасть змогу без зміни порядкових номерів у майбутньому вводити до бази нові види фауни того регіону, до якого відноситься база даних. Важливим є наявність поля із зазначенням автора та року опису таксону.

Для уникнення дублювання даних, інформація у таксономічному блоці має бути розподіленою між декількома окремими взаємопов'язаними таблицями. У найпростішому випадку структура таблиць має бути наступною. Таблиця «Ряди» містить поле з ID (тут і далі – унікальним ідентифікатором) ряду, поля з назвами (латинською; за необхідністю також іншими мовами). Таблиця «Родини» містить поля з ID ряду, ID родини, назвами родин (всіма необхідними досліднику мовами). Таблиця «Роди» містить поля з ID родини, ID роду, назвами родів (всіма необхідними досліднику мовами). Таблиця «Види» містить поля з ID роду, ID виду, назвами видів (всіма необхідними мовами), автором та роком опису виду, поле з номерами для сортування переліку видів у відповідності з тим таксономічним порядком, який обрано за основу для побудови таксономічного блоку бази даних.

Таблиці у порядку «Ряди» – «Родини» – «Роди» – «Види» послідовно з'єднані між собою через відповідні ID зв'язком типу «один-до-багатьох». Таким чином у таксономічному блоці кодується ієрархія таксонів різного рівня. Сам таксономічний блок через ID виду поєднується зв'язком типу «один-до-багатьох» з іншими блоками бази даних, наприклад, з блоком, який містить безпосередньо дані обліків тварин, з блоком, що містить класифікацію видів за екологічними групами, блоком з охоронними категоріями видів тощо.

Така концептуальна модель таксономічного блоку забезпечує значну гнучкість у способах виведення інформації за допомогою запитів із застосуванням фільтрації, групування та сортування даних. Модель, подібна до описаної, реалізована автором на практиці у декількох базах даних, що ведуться дослідниками Чорноморського біосферного заповідника НАН України.

Безпека досліджень при роботі в потенційних осередках зоонозів

М. Товпінець

Кримська республіканська СЕС, м. Сімферополь; niko_tovp@mail.ru

Будь-які зоологічні, а особливо теріологічні дослідження, значною мірою пов'язані з тереновим блоком роботи. В зв'язку з тим, що велика частка території України охоплена природними осередками різних зоонозних інфекцій, постає питання безпеки теріологів під час подібних досліджень.

Слід зазначити, що головною ознакою функціонування осередку є наявність на території збудника інфекції, переносників – членистоногих (кліщів, кровосисних двокрилих) та носіїв (дрібних ссавців), або комбінації цих складових. До таких осередків відносяться на території України туляремія, геморагічна лихоманка з нирковим синдромом, Ку-лихоманка, кліщовий іксодовий борелліоз, кліщовий енцефаліт, лихоманка Західного Нілу та ін.

Осередки деяких інфекцій, таких як лептоспіроз не потребують такої тріади для нормального функціонування, а циркулюють виключно за рахунок довготривалого існування збудника в ґрунті і постійного контакту гризунів з такими точками зберігання збудника. Сюди також слід віднести осередки кишкового ієрсиніозу, псевдотуберкульозу. Також необхідно сказати про осередки інфекцій, які в більшості випадків передаються людині трансмісивним шляхом, тобто через укус кровосисних членистоногих. Але і в цьому випадку резервуаром інфекції можуть бути ссавці.

Тому, починаючи теренові дослідження на будь-яких територіях, включаючи й заповідні, необхідно з'ясувати в регіональній санепідстанції інформацію про наявність осередків. Під час безпосередньої роботи з дрібними ссавцями у потенційному осередку необхідно дотримуватися заходів безпеки, а саме: бажано маніпуляції з тваринами проводити в тонких хірургічних рукавичках, після роботи необхідно протирати руки, інструментарій та поверхню «столу» спиртовим тампоном (70%). Всі залишки відпрацьованих тварин (рештки трупів) необхідно прикопувати в одному місці на глибину не менше 20 см. У випадку, коли дослідник знімає з себе іксодових кліщів, слід уникати їх роздавлювання безпосередньо на шкірі, а місце укусу необхідно обробити спиртовою настоякою йоду (у вигляді невеликої цятки). Це особливо важливо при роботі в осередках кліщового іксодового борелліозу.

У тому разі, коли все ж таки відбувається захворювання, необхідно терміново звернутися до лікаря і надати всю необхідну інформацію, особливо підкресливши про роботу із ссавцями в природі. Це дасть змогу медичним працівникам надати своєчасну кваліфіковану і адекватну допомогу та скоротити строк лікування. Ні в якому разі не слід займатися самолікуванням!

Частина 4.
Повідомлення від заочних учасників
XIX Теріошколи

Вплив пожежі на популяцію бабака в заповіднику «Стрільцівський степ»

Євгеній Боровик

Луганський природний заповідник НАН України; borovyk@mail.ru

Зміна умов існування бабака (*Marmota bobak* Muller) в заповіднику «Стрільцівський степ» обумовлена процесами резерватних сукцесій степової рослинності, які значно посилились наприкінці 1980-х рр. внаслідок порушення режиму періодичного сінокошення (Ткаченко, 1995).

Накопичення сухих рослинних залишків збільшило вірогідність виникнення та інтенсивність степових пожеж. Значні пожежі сталися в заповіднику у 2003 та 2008 рр. Пожежа 2003 р. (площа 315 га) відбулася навесні. Метеорологічні умови (достатня кількість опадів після пожежі) сприяли швидкому відновленню степової рослинності. Значного впливу на стан популяції бабака виявлено не було. Наслідки пожежі, що сталася у серпні 2008 р. (площа 980 га), більш значні. Висока інтенсивність горіння, значна площа та послідоючій посушливий 2009 р. затримали відновлення рослинності та накопичення сухих рослинних решток. Це призвело до тимчасового покращання умов існування бабака на старій території заповідника і поліпшило стан його поселень.

До 1987 р. на площі 522,07 га існувало (закартовано) 156 родинних ділянок бабака. Загальна чисельність бабака становила біля 1500 особин. У 2008 р. (тобто через 20 років) з них залишилося тільки 6 родинних ділянок. Навесні 2009 р. (після пожежі) зросли кількість скот та довжина стежок родинних ділянок бабака, які існували раніше. Дві з них зникли, але натомість з'явилися 8 нових. Одна з нових родин проіснувала тільки один сезон.

При розселенні, в першу чергу, займаються найпізніше покинуті бабаком території, відновлюються старі постійні скоти. Харчова активність на початку зосереджена біля скот, тому піонерні ділянки мають гірші кормові умови в ранньовесняний період в порівнянні зі старими. Тип скот на початковому етапі заселення не диференціюється. Тварини на територіях, що заселяються, дуже обережні, візуально спостерігаються рідко.

При розселенні бабака в умовах резерватних сукцесій рослинного покриву більш життєздатними є родинні ділянки, чисельність тварин в яких – три і більше. Спостерігається подальший швидкий розвиток структури таких ділянок. Відокремлені поодинокі особини погано підтримують структуру ділянки. Низька щільність поселень та відсутність виводків затримують поповнення числа тварин, які загинули в наслідок природних причин.

У разі посилення інтенсивності резерватних сукцесій можливе швидке вторинне погіршення стану популяції бабака.

Динаміка чисельності кулана на півострові Бірючому (Азово-Сиваський НПП)

А. М. Волох

Таврійський державний агротехнологічний університет, м. Мелітополь;
volokh50@ukr.net

З метою розведення рідкісних ссавців, занесених до «Червоної книги МСОП», до зоопарку заповідника «Асканія-Нова» у 1950–1965 рр. завезли 11 особин кулана (*Equus hemionus kulan* Groves et Mazak, 1967). Враховуючи важливість збереження уразливої тварини, Україна узяла на себе зобов'язання зі створення резервної популяції цього туркменського підвиду. Ідея його інтродукції в Україні базувалася на тому, що до XII ст. кулан був звичайний і чисельним мешканцем наших степів.

У природному ареалі кулани віддають перевагу сухим степам і кам'янистим напівпустелям, де основними компонентами їх раціону є злаки, полини і солянки. Вони невимогливі до якості води і тривалий час можуть обходитися без неї взагалі. У зв'язку з цим, найбільш придатною територією у нашій державі визнано п-ов Бірючий. Тому сюди у 1982 р. з Біосферного заповідника «Асканія-Нова» доставлено 11 куланів (8 кобил і 3 жеребці). Це сприяло формуванню нової популяції, що є безумовним успіхом науковців заповідника та працівників Азово-Сиваського національного природного парку.

З 1982 р. до 2011 р. на п-ові Бірючому чисельність кулана поступово зростала і досягла максимуму ($n = 111$) у 2009 р., тобто за 27 років вона виросла в 10 разів. Найбільший приріст зафіксовано у 1988 (28,6%) та 2000 (22,9%) роках. Проте загалом він був незначним і 1999–2011 рр. сягав $7,0 \pm 3,31\%$ на рік. Незважаючи на те, що в «Асканія-Нова» ця тварина проявила значну стійкість до нових екологічних умов, на Бірючому кулан виявився вразливим. Із 1996 до 2011 рр. тут загинуло бл. 50 особин, в середньому $4,7 \pm 1,64$ за рік.

Найбільший відхід переважно старих особин зареєстровано під час суворих зим 1996/97 ($n = 14$), 2005/06 ($n = 8$), 2009/10 ($n = 12$) років. У зв'язку з накопиченням біля берегів півострова значної кількості льоду, який приганяють з Азовського моря східні вітри, морозяна погода в зазначені роки трималася до останніх чисел березня. Це призвело до затримки вегетації вищої рослинності на тривалий час, що, у поєднанні з сильною трофічною конкуренцією з боку чисельних тут ланей та оленів, сприяло загибелі частини ослаблених тварин від голоду та супутніх хвороб.

Незважаючи на тривалість існування бірючанської популяції кулана, слід зазначити, що вона має досить низький репродуктивний потенціал, який складає лише 0,5 особин або 2,3% у рік.

Перспективы охраны китообразных в заповедных акваториях Черного моря

П. Е. Гольдин

*Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского,
pavelgoldin412@gmail.com*

Черноморские китообразные (морская свинья, афалина, обыкновенный дельфин) распространены по всей акватории Черного моря; морская свинья – также и в Азовском море. Отдельные стада и социальные группировки держатся на площади в сотни и тысячи квадратных километров без учета сезонных миграций. Главный антропогенный фактор смертности китообразных – случайная гибель в орудиях рыболовства, из которых наиболее опасны донные жаберные сети на камбалу, катрана, скатов, осетровых. В них чаще всего гибнет морская свинья. Максимум гибели приходится на теплую половину года – периоды миграций и размножения.

Существующие заповедные акватории в составе природных заповедников очень малы и не могут обеспечить режим охраны целой группы или стада. Исключение составляет акватория Черноморского биосферного заповедника: она может играть существенную роль в охране северо-западного стада морской свиньи. В последние годы обсуждается организация специализированных заповедных акваторий: в их качестве предлагаются Босфор, Керченский пролив, воды южной оконечности Крыма, оз. Донузлав. Предлагается запретить в этих водах лов донными жаберными сетями. Подобные временные меры уже предпринимаются для охраны рыб: напр., правила рыболовства Украины периодически ограничивают лов в Феодосийском заливе; существует временный запрет лова калкана в период нереста – от двух недель в Украине до двух месяцев в Турции. Помимо «территориальных» или «временных» мер охраны возможны и «адресные» меры; из них наиболее действенно применение акустических отпугивающих устройств. Эти устройства можно устанавливать на сеть, что существенно снижает вероятность гибели китообразных.

Главный недостаток всех перечисленных мер на Черном море – трудности в контроле их выполнения и наличие активного браконьерского промысла осетровых и калкана. Заповедный режим (постоянный или временный) и эффективное применение отпугивающих устройств возможны только в относительно замкнутых небольших акваториях с ограниченным доступом с воды и с суши. Таких акваторий в регионе очень мало, и они, как правило, не влияют на сохранение больших групп китообразных.

Таким образом, стратегическим направлением в охране китообразных Черного моря должна стать смена подходов в рыбном хозяйстве – переход от рыболовства к массовому товарному производству осетровых и калкана.

О репрезентативности природоохранных территорий для сохранения биоразнообразия млекопитающих в Крыму

Альфред Дулицкий

ЮФ НУБИП Крымский агротехнологический университет; aidzoo@ukr.net

Основой сохранения биоразнообразия является категория заповедников (в незначительной степени – и особо охраняемые территории иных категорий, так как на них в разной степени осуществляется прямой пресс на биоту).

Природоохранная сеть должна эффективно и репрезентативно обеспечивать все биоразнообразие биоты, то есть защита должна быть обеспечена не только видам, занесенным в Красную книгу, но и всем сопутствующим им организмам, поскольку все они зависимы друг от друга в естественных биогеоценозах. Суждение о масштабах и размерах заповедников должно опираться на изучение того вида (независимо от систематического или экологического ранга), который наиболее подвижен в охраняемом биогеоценозе. Особо должно учитывать биотопическое и территориальное их распределение, т. к. обитание редких видов только на одном участке не гарантирует их сохранения в экстраординарных экстремальных ситуациях, то есть следует обеспечить каждый вид как минимум двумя-тремя более или менее разобщенными участками. В случаях с эндемиками, особенно узкоареальными, для повышения страховых гарантий сохранения следует применять его интродукцию или разведение *ex situ*. Ныне в Крыму три вида млекопитающих не охвачены никакой охраной, 11 – или живут вне заповедников, или слабо распределены территориально, и лишь отдельные виды распределены по упомянутому минимуму.

Таким образом, нужны заповедники для видов млекопитающих:

а) не обеспеченных охраной и/или вопрос о таковой для них ранее не возникал (обыкновенный длиннокрыл *Miniopterus schreibersi*, волк *Canis lupus*, средиземноморский тюлень-монах *Monachus monachus*),

б) со слабой охраной (в первую очередь из открытых местообитаний — степная мышовка *Sicista subtilis*, большой тушканчик *Allactaga jaculus*, европейская слепушонка *Ellobius talpinus*, малый суслик *Spermophilus pygmaeus*, а также белобрюхая белозубка *Crociodura leucodon*, лесной и средиземноморский нетопыри *Pipistrellus nathusii* и *P. khulii*, малая и гигантская вечерницы *Nyctalus leisleri* et *N. lasiopterus*, остроухая и трехцветная ночницы *Myotis blithy* et *M. emarginatus*; да и все немногочисленное поголовье завезенного, но натурализовавшегося за 100 лет европейского муфлона *Ovis musimon* сосредоточено в центре Крымского заповедника),

в) особо актуальна проблема недостаточной площади почти всех заповедников Украины, не отвечающая необходимым для сохранения биогеоценозов условиям, а также нередко их значительная фрагментация.

Горно-лесной Крым как резерват изолированных популяций млекопитающих

Игорь Евстафьев

Крымская Республиканская СЭС (Симферополь); e-igo@ukr.net

Южная часть Крымского полуострова, особенно его предгорная, горно-лесная и югобережная зоны, представляет собой своеобразный биогеографический «остров», на территории которого уже многие тысячи лет существуют абсолютно изолированные от основной части ареала популяции целого ряда видов животных, в том числе и млекопитающих.

Из представителей отряда насекомоядных сюда относятся два вида: малая кутора (*Neomys anomalus mokrzeckii* Martino, 1917), обитающая в Крыму по долинам горных ручьев в среднем поясе гор на высотах от 150 до 750 м над ур. моря, и малая бурозубка (*Sorex minutus dahli* Zag., 1996; =? *S. pusillus* Gmelin, 1774), встречающаяся во всей горно-лесной зоне.

Из грызунов изолированные ареалы имеют малая лесная мышь (*Sylvaemus uralensis* Pallas, 1811), желтогорлая мышь (*S. tauricus* Pallas, 1811), черная крыса (*Rattus rattus ruthenus* Ognev et Stroganov, 1936), крымский подвид алтайской полевки (*Microtus obscurus iphigeniae* Heptner, 1946). Если ареал желтогорлой мыши (как семьяеда древесных пород – дуба, бука, граба и др.) ограничен горнолесной зоной, то малая лесная мышь, как и алтайская полевка по лесополосам и долина текущих на север крымских рек (особенно берега которых поросли древесно-кустарниковой растительностью) проникают и в степные районы, но на запад и север – не далее долины р. Салгир. Естественный ареал черной крысы ограничен узкой полосой Югобережья (не исключен преднамеренный завоз в Крым этого вида на рыболовецких судах).

Из отряда копытных только в горнолесной зоне обитают косуля (*Capreolus capreolus* L., 1758) и эндемичный подвид благородного оленя – крымский олень (*Cervus elaphus brauneri* Charlemagne, 1920).

Отдельно следует упомянуть виды, успешно акклиматизированные в Крыму в XX ст. Среди них – белка-телеутка (*Sciurus vulgaris exalbidus* Pallas, 1779), завезенная в 1940 г. с Алтая и накопившая ряд новых морфологических отличий от коренной алтайской формы (Дулицкая и др., 1990). В Крымском заповеднике на высотах более 700 м уже 100 лет (1913 г.) существует изолированная популяция муфлона, завезенного из Аскании-Нова и Корсики.

В роли изолирующих барьеров по отношению к крымским популяциям млекопитающих выступают водные (морские) преграды и открытые безлесные степные и полупустынные пространства. Благодаря этому, популяции крымских горнолесных видов отделены от основной части ареала многими сотнями, а иногда и тысячами километров.

О таксономическом статусе горных популяций кротов (Eulipotyphla: Talpidae, *Talpa*) из Украинских Карпат

А. Е. Зыков

УНЦ «Институт биологии» Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, Киев; zykova@univ.kiev.ua

Видовая принадлежность кротов горных популяций Украинских Карпат, которые характеризуются мелкими размерами и, зачастую, сросшимися веками (слепые), окончательно не установлена. Их либо сближали с кротами цекоидной группы из горных систем Европы (Альпы, Татры, Балканы) и Кавказа (*T. coeca* Savii, 1822, *T. caucasica orientalis* Ognev, 1926 и др.) (Сеник, 1965, 1974), либо провизорно относили к кроту европейскому (*T. europaea* L., 1758) (Татаринов, 1956, Сенык, 1974, Загороднюк, 1998, Башта, Потіш, 2007).

С целью уточнения таксономического статуса карпатских популяций кротов нами отловлены и исследованы кроты из Закарпатской (Воловецкий р-н, окр. пгт. Воловец, 800 м над ур. моря (1 экз.), с. Верхние ворота, 960 м (1 экз.)) и Ивано-Франковской (Косовский р-н, окр. г. Косов, 800–1100 м (4 экз.) областей. Сросшиеся веки, закрывающие глаза, выявлены у крота, отловленного в окрестностях пгт. Воловец. У всех экземпляров в тазе имела костная перемычка, соединяющая седалищные кости с позвонком – так называемый «европеодный» тип строения (Строганов, 1957, Grulich, 1971), отсутствующая в тазовых костях кротов цекоидной группы. И. Грулих (Grulich, 1971), исследовавший морфологию тазовых костей разных видов кротов, пришел к выводу о большой таксономической ценности этого признака. По особенностям зубной системы, в том числе по морфологии резцов и клыков, исследованные зверьки не имели отличий от *Talpa europaea* из равнинных частей Львовской и Ивано-Франковской областей.

А. А. Банникова (МГУ им. М. Ломоносова, Москва) провела молекулярно-генетический анализ указанных выше экземпляров кротов на основе двух независимых молекулярных маркеров: ядерного – полиморфизм длин участков ДНК, фланкируемых короткими диспергированными повотрами (Inter-SINE-PCR), и митохондриального – последовательность гена *сyt b*. Использование обоих маркеров выявило низкий уровень генетических различий отловленных нами кротов с образцами *Talpa europaea* из Киевской и Черкасской областей Украины, других местонахождений Европейской части бывшего СССР.

Таким образом, исследованные экземпляры кротов из горных районов Закарпатской и Ивано-Франковской областей Украины относятся к кроту европейскому (*Talpa europaea*), а морфологические отличия кротов горных популяций Украинских Карпат скорее всего могут быть объяснимы популяционной или экогеографической изменчивостью.

Территориальное распределение *Myodes glareolus* и *Sylvaeus flavicollis* в припойменной дубраве Березинского заповедника

А. П. Каштальян, А. М. Спрингер

Березинский биосферный заповедник, Беларусь; A_Kashtalian@tut.by

В 1992–2004 гг. проводили исследования по динамике численности и территориальному распределению мелких млекопитающих в припойменной дубраве на территории Березинского биосферного заповедника. Параллельно в пойме в 25 м друг от друга заложено три линии живоловушек. Расстояние между ловушками составляло 7–8 м, длина линий – около 250 м. Места расположения ловушек не меняли на протяжении всех лет. Пойманных животных метили и выпускали после проведения стандартных измерений.

Доминировала рыжая полевка, чья доля в отловах в отдельные сезоны достигала 80–90% от общего количества грызунов. Субдоминант – желтогорлая мышь. Несмотря на различия в трофике, стратегиях поведения и репродукции, эти виды выполняют в природных сообществах сходные функции, а их экологические ниши во многом перекрываются.

В начале репродуктивного периода (май–июнь) при невысокой численности (1,4–2,3 ос. на 100 лов.-сут. за 10 дней отловов) рыжая полевка осваивала до 29–33 % территории стационара. При более высоких показателях в эти месяцы (3,2–9,7 ос. на 100 лов.-сут.) она отмечалась на 45–76 % территории. В зависимости от численности (6,9–17,0 ос. на 100 лов.-сут.) осенью (сентябрь–октябрь) видом было освоено от 49 до 92% площади стационара.

Численность желтогорлой мыши в начале репродуктивного периода была невысока (0,1–1,6 ос. на 100 лов.-сут.), а ее пространственное распределение находилось в пределах 2–21 %, при уровне перекрывания пространственно-временных ниш с рыжей полевкой от 0 до 80 %. Показатель перекрывания в первую очередь зависел от численности рыжей полевки. Даже при его высоких значениях, до 20% территории обоими видами не использовалось.

Репродуктивная активность желтогорлой мыши заметно ослабевала к концу лета. Данные по ее пространственно-временному распределению за июль – октябрь были схожи. С ростом численности вида (от 0,4 до 6,8 ос. на 100 лов.-сут.) наблюдался рост территориальной экспансии (от 11 до 68 % площади стационара). Перекрывание пространственно-временных ниш возрастало от весны к осени, и было максимальным в сентябре – октябре по достижении рыжей полевкой максимального годового показателя численности. В годы с высокой осенней численностью обоих, либо одного из видов не использовалось 5–12 % площади стационара. При низкой осенней численности обоих видов (1998 г.) доля неиспользованной территории возросла до 41 %.

Заповедные территории, как центры очаговости природно-очаговых экосистем

Александр Овчаров, Игорь Евстафьев

ГУ УНИ ПЧИ им. И. И. Мечникова (Одесса); ovcharov.san@mail.ru; Крымская республиканская СЭС (Симферополь); e-igo@ukr.net

Природная экосистема, в которой реализуется явление природной очаговости (т.е. циркуляция возбудителя инфекции в популяции позвоночных в течение неограниченно долгого времени) называется природным очагом (ПО). Природный очаг – экосистемное понятие, характеризующее конкретную целостную структурную часть биосферы. Основные члены ПО: возбудитель инфекции; кровососущие членистоногие (специфические переносчики и хранители возбудителя); позвоночные (основные резервуары возбудителя в очаге и прокормители кровососущих членистоногих). Важна в очаге и роль второстепенных членов, вовлекаемых в циркуляцию возбудителя. Полноценное функционирование ПО обеспечивают все его члены, и поэтому его существование без любого из них невозможно. Размеры и границы ПО определяются природно-климатическими особенностями территории и ее фитоценозов.

Одна из характеристик ПО – их мозаичность, т. к. на их территории есть участки с оптимальными и пессимальными условиями для основных членов очага, а степень и характер мозаичности распределения возбудителя (определяющего компонента очага) определяется результирующей хронологического распределения всех структурных компонентов ПО. Результатом мозаичности ПО является образование: 1) элементарных, небольших по площади, но постоянно функционирующих очагов или ядер очаговости; 2) зон выноса инфекции (участков, где циркуляция возбудителя возможна только в наиболее благоприятные периоды); 3) зон, постоянно свободных от возбудителя (части ПО, абсолютно не пригодные для существования ее членов).

Заповедные территории – центры сгущения биоты, видового и численного ее богатства. Именно здесь в наиболее тесном контакте находятся основные и второстепенные члены ПО, поэтому заповедные территории являются центрами природной очаговости ряда зоонозов. Ряд местообитаний на заповедных территориях становятся резерватами возбудителя, или ядрами очаговости. Территории, соседствующие с заповедными, – участки выноса инфекции, или поля эпизоотии. Возникают они в периоды обострения эпизоотического процесса и существуют ограниченное время при разлитых эпизоотиях. Пульсация внешних границ ядер очаговости – одна из форм заселения возбудителем участков выноса инфекции. И, так как территория ПО большую часть времени свободна от возбудителя, то заповедные территории с их ядрами очаговости имеют важнейшее значение как для функционирования ПО, так и эпизоотологической ситуации в конкретном регионе.

Фосфід цинку – загроза для фауни України

І. Ю. Парнікоза, В. Є. Борецько

Київський еколого-культурний центр (Київ); parnikoza@gmail.com

Незважаючи на відсутність офіційної реєстрації небезпечного родентициду невибіркової дії – фосфиду цинку – в Україні зареєстровано чотири препарати на його основі: «Роденфос», «Стрілець», «Фосфит» та «Щурин». Окрім того, нелегально реалізуються ще два препарати: «Суперкобра» та «Крисин». В умовах тотального збіднення фауни та її залежності від агроугідь (де ці пестициди застосовують для протравлення зерна) його використання становить загрозу представникам раритетної теріо- та орнітофауни. Їх застосування є однією з причин загасання степового фауністичного ядра.

Потенційними жертвами застосування фосфиду цинку є *Spermophilus citellus*, *S. odessanus*, *S. suslicus*, *Spalax leucodon*, *S. graecus*, *S. zemni*, *Sicista loriger*, *Cricetus cricetus*, *Cricetulus migratorius*, *Lagurus lagurus* та *Ellobius talpinus*. Але фосфід цинку має шкідливий вплив не тільки на гризунів. Страждають від цієї отрути зерноїдні, а також пролітні водоплавні птахи, в тому числі рідкісні «червонокнижні» види: *Burhinus oedicephalus*, *Numenius arquata*, *Glareola nordmanni*, *Otis tarda*, *O. tetrax*, *Grus grus* і *Anthropoides virgo*.

Особливо небезпечно застосування цієї отрути для двох глобально-загрожених видів птахів, що мігрують територією України: *Anser erythropus* та *Branta ruficollis*. Восени 2011 р. В. Костюшиним відзначено застосування цієї отрути на полях в Причорномор'ї, в умовах вже промерзлого ґрунту і наявності поблизу тисячного скупчення мігруючої *B. ruficollis*. Відомі випадки масової загибелі птахів. За даними М. Жмуда (1988), в 1986 р. в Черкаській обл. біля м. Умань від фосфиду цинку загинуло 15 *Grus grus*. За даними В. Беліка (2009), у березні 2002 р. у Чорнобаївському районі тієї області від отруєння фосфідом цинку загинуло 343 гуски. Як повідомили О. Листопад і С. Шапаренко (2009), у березні 2009 р. в Лозівському районі Харківської обл. від отруєння препаратом «Роденфос» загинуло 1358 диких гусей. Існує також можливість вторинного отруєння хижих птахів і ссавців при поїданні отруєних фосфідом цинку гризунів і птахів. У групу ризику потрапляє низка видів занесених до Червоної книги України. З-за міграції отруєних птахів, вторинне ураження хижих тварин може також відбуватися на території об'єктів природно-заповідного фонду. В умовах низької культури застосування даних пестицидів, вони також становлять реальну загрозу для домашніх тварин та людей.

Застосування фосфиду цинку як невибіркової отрути також суперечить низці законів та міжнародних зобов'язань України. Вищевказане викликає необхідність відміни державної реєстрації препаратів «Роденфос», «Стрілець», «Фосфит» та «Щурин» та боротьби з торгівлею цими препаратами.

Стан популяцій «червонокнижних» видів ссавців у природному ядрі Біосферного заповідника «Асканія-Нова»

І. К. Поліщук

Біосферний заповідник «Асканія-Нова» імені Ф. Е. Фальц-Фейна;
polishchukigor@rambler.ru

Зважаючи на давню історію заповідання асканійської цілини, яка починається з виділення Ф. Е. Фальц-Фейном захисної ділянки у 1898 р., сучасне природне ядро заповідника набуло сталої конфігурації та площі лише у II половині 1960-х років. Поступово там ліквідували і пасовищне навантаження сільськогосподарських тварин. Обмежене природокористування передбачало покращення умов збереження зональної флори і фауни, проте не всі процеси пішли у бажаному напрямку.

Післяпасовищна демутація травостою несприятливо позначилася на популяції тушканів великих (*Allactaga major*), і на початку досліджень автора (з 1978 р.) на більшій частині площі природного ядра вони вже не мешкали. Основними їх осередками існування стали збої навколо вівцеферм у буферній зоні навколо заповідника. На стаціонарах з обліку дрібних ссавців мишівок південних (*Sicista loriger = subtilis* auct.) ловили регулярно з 1980 р. до 1991 р. У проміжку 1995–2012 рр. рештки однієї особини виявлені серед харчових залишків сов у 2000 р., та дві тварини потрапили до пасток у 2007 р. Отже, за останні 20 років чисельність популяції мишівки значно скоротилася.

Строкаток степових (*Lagurus lagurus*) у природному ядрі взагалі не виявлено, а одиничні знахідки цих тваринок відносяться до агроценозу. Основним джерелом інформації про них служили пелетки сов, де рештки строкаток траплялися регулярно протягом 1989–1998 рр., проте у подальшому не отримано жодного свідчення про їхнє існування у заповіднику. Сірі хом'ячки (*Cricetulus migratorius*) у кострицево-ковиловому степу за період 1989–2012 рр. потрапляли до пасток по одній особині лише тричі (1998, 2003–2004 рр.), але у пелетках сов їх рештки виявляли систематично. Більше того, при тривалому збереженні відносно глибокого снігового покриву, коли полівки гуртові (*Microtus socialis*) ставали малодоступними, хом'ячки складали основу харчового раціону сов вухатих. Таким чином, природне ядро, порівняно з агроценозом, значно програвало у чисельності цього, як нині вважається, рідкісного виду.

Переважає більшість виводкових нір тхора степового (*Mustela eversmanni*) була зосереджена у природному ядрі. Там частіше зустрічали й самих тхорів. Після 1995 р. про існування виду свідчать лише рідкісні сліди їхньої життєдіяльності. Просторова структура популяції білозубок великих (*Crocidura leucodon*) залишається невизначеною. Цей вид, на відміну від білозубки малої, за роки досліджень не відзначався високою чисельністю.

Знахідки нетопирів (*Pipistrellus*) на Луганщині у сховищах антропогенного походження

Сергій Ребров

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка; rebrov91@ukr.net

Метою роботи є розгляд потенціалу використання нетопирами сховищ синантропного походження і перспектив їх виживання в умовах антропогенно змінених територій. Для Сходу України характерні 4 види роду *Pipistrellus*. В основі дослідження – база даних про знахідки кажанів у різних типах сховищ на Луганщині, у т. ч. 36 записів стосуються нетопирів: білосмугого (*P. kuhlii*) – 20 знахідок; пігмея (*P. pygmaeus*) – 16 знахідок. Інші два види – *P. pipistrellus* та *P. nathusii* – відмічені тільки у природних сховищах.

Pipistrellus kuhlii – типовий мешканець районів забудов у Луганську. Відомо 10 знахідок поодиноких особин: це переважно випадкові зальоти або виявлення тварин при замінах вікон. Відомі також скупчення, особливо в зимовий період. Скупчення обсягом 20 ос. виявлено у міждвірному просторі пожежного ходу на II поверсі дитсадку у смт Біле (поч. 12.2009). Важливо підкреслити, що нетопир білосмутий не відноситься до вихідної місцевої фауни і є адвентивним на сході України (Загороднюк, Негода, 2001). Ймовірно саме з цим пов'язано те, що його виявляють тільки в синантропних сховищах.

Pipistrellus pygmaeus. Відомо три колонії цього виду. Дві з них стосуються біостанції «Ільєнко» (Станично-Луганський р-н): одна у водонапірній башті та інша – в обшивці вагончика. Остання досліджується нами щороку, її обсяг складає не менше 160–200 екз. Ще одна колонія (не менше 300 ос.) знайдена у дачній будівлі в с. Петрівка (біля смт Щастя; згадана у: Загороднюк, Коробченко, 2008). Всі ці три колонії були материнськими і склалися виключно з дорослих самок і приплоду. Всі оглянуті самки були лактуючими.

У несинантропних місцезнаходженнях ці види нетопирів нами не виявлені. Значна прив'язаність видів до антропогенних сховищ може мати для них негативні наслідки, особливо у час зимівлі. В нашій базі даних є не менше 5 подібних випадків потрапляння тварин в антропогенні пастки, проте, на щастя, вони стосуються поодиноких особин. За оцінками автора, до 20 % приміщень, які є потенційними сховищами для кажанів, одночасно є для них і пастками. Хоча такі випадки не часті, але загальна кількість жертв може бути великою. Численні випадки загибелі кажанів у антропогенних пастках повинні послугувати поштовхом до проведення заходів задля збереження цих видів, занесених до «Червоної книги України». Окремі види кажанів можна і необхідно охороняти переважно в урболандшафті, який є сприятливим середовищем для багатьох з них. В умовах Луганської області сховища антропогенного походження є важливим фактором виживання цих рідкісних тварин.

Хижі ссавці регіонального ландшафтного парку «Міжрічинський»

Андрій Сагайдак

Регіональний ландшафтний парк «Міжрічинський»; RLPmegrich@i.ua

Інвентаризація фауни є одним із завдань установ природно-заповідного фонду. Хижі ссавці (Carnivora) у регіональному ландшафтному парку «Міжрічинський» залишаються мало вивченою групою. Відтак, наводимо короткі відомості щодо видового складу та чисельності цієї групи тварин.

Великі хижі (Felidae та Canidae). Рись євразійську (*Felis lynx* L., 1758)) вперше відмічено на території Парку 2003 р. З того часу її чисельність зросла і коливається у межах 8–10 особин. На території Парку кілька років поспіль розмножувалися 2–3 самиці. Чисельність вовка є нестабільною, проте він завжди залишається звичайним: тут у різні роки розмножувалися 2–4 пари вовка (*Canis lupus* L., 1758). Звичайним у Парку видом є лисиця руда (*Vulpes vulpes* L., 1758)). Єнот уссурійський (*Nyctereutes procyonoides* (Gray, 1834)) у вологих біотопах є чисельним видом, динаміка якого є стабільною.

Дрібні Мустелові (Mustela, Neovison). Горностаї (*Mustela erminea* L., 1758) – чисельність потребує уточнення. За попередніми даними є рідкісним видом. В подальшому можна очікувати зниження чисельності через погіршення кормової бази. Ласка (*Mustela nivalis* L., 1766) – спеціальні обліки виду не здійснювалися. На території Парку ласка є нечисленною. Тхір чорний (*Mustela putorius* L., 1758) на території Парку є рідкісним видом, чисельність якого значно знизилася протягом останніх десятиліть та залишається стабільно низькою. Візон річковий, або норка американська (*Neovison vison* (Schreber, 1777)) поширена практично на всіх водоймах Парку, незалежно від їх типу. У Парку вид є звичайним, а на окремих водоймах – численним.

Великі Мустелові (Lutra, Meles, Martes). Обліки куниць в Парку не проводили, але відомо, що куниця лісова (*Martes martes* L., 1758)) є звичайним видом, а куниця кам'яна (*Martes foina* (Erxleben, 1777)) – рідкісною. Наразі у Парку відомо 8 поселень борсука європейського (*Meles meles* L., 1758)), проте кількість їх значно більша, оцінена у 60 особин. Орієнтовна чисельність видри річкової (*Lutra lutra* L., 1758)) становить 25–30 особин і є стабільною, проте надмірна рекреація, збіднення рибних запасів та погіршення гідрологічного режиму території можуть спровокувати зниження її чисельності.

Сучасний видовий склад хижих ссавців Парку налічує 12 видів, з яких 8 належать до родини Мустелових, 3 – до родини псових, родина Котових представлена одним видом. Протягом XX ст. з території Парку зникли ведмідь бурий та норка європейська, натомість фауна хижих поповнилася двома інтродуцентами – єнотом уссурійським та візоном річковим.

До фауни кажанів РЛП «Міжрічинський»

Володимир Тищенко, Андрій Сагайдак

НУБіП України (Київ); kazhan@online.ua

Подано попередній огляд деяких результатів детекторних обліків рукокрилих на території РЛП «Міжрічинський» (Чернігівська обл.) у літні місяці 2010–2012 рр. Матеріал зібрано під час п'яти обліків кажанів з автомобіля за програмою *iBats* (Indicator Bats Program) та окремих піших маршрутних детекторних обліків. Загальна протяжність маршрутів склала 180 км, маршрути охоплювали різні ландшафти парку.

Вечірниця дозріра (*Nyctalus noctula*) є звичайним видом регіону, здавна відомим для Чернігівщини (Шешурак, Кедров, 1998). Відомі випадки зимівель вечірниць у будівлях населених пунктів області. Вид регулярно відмічався під час осінніх міграцій на орнітологічному стаціонарі «Лебедівка» південніше території Парку у 1980–90-х рр. (Полуда, Загороднюк, 2001). Вид є звичайним на більшій частині території Парку, численний у заплаві Десни, регулярно відмічається на узліссях вздовж боліт та на військових полігонах.

Нетопир лісовий (*Pipistrellus nathusii*) є нечисленним видом, відомим для Чернігівського Полісся лише за загальними вказівками у деяких зведеннях. Вид є типовим дендрофілом, мігрантом; надає перевагу рідколіссям. Нетопир звичайний (*P. pipistrellus*) та нетопир-пігмей (*P. pygmaeus*) є звичайними напівсинантропними видами, проте їх статус видів на території Парку потребує з'ясування. Нетопир звичайний здавна відомий для території Козелецького р-ну (Абеленцев, Попов, 1956). *P. pipistrellus* частіше за інші види кажанів реєструвався на орнітологічному стаціонарі «Лебедівка» у 1988–1990 рр. (Полуда, Загороднюк, 2001), проте на той час види *P. pipistrellus* та *P. pygmaeus* не розрізняли, і вказівки можуть стосуватися будь-якого з них. Нетопир білосмугий (*P. kuhlii*) є нечисленним напівсинантропним видом території парку. Зустрічається у різних біотопах неподалік від населених пунктів.

Лилик двоколірний (*Vespertilio murinus*) є нечисленним спорадично поширеним на території Парку видом. Кормові біотопи приурочені до відкритих та напіввідкритих ландшафтів: ділянок узлісь, лук, доріг, лісових культур. Кажан пізній (*Eptesicus serotinus*) є звичайним осілим синантропним видом, одним з найчисленніших у населених пунктах на території Парку, здавна відомий у складі фауни Чернігівщини. Цей вид неодноразово реєстрували УЗ-детектором та візуально у різних районах Парку. Нічниця водяна (*Myotis daubentonii*) є звичайним видом заплави Десни, прибережних ділянок Київського водосховища, затоплених ділянок боліт. Знахідки вечірниць малої та широкоуха європейського відомі з суміжних районів Київщини, можливість існування цих двох видів на території Парку потребує підтвердження.

Особливості організації та ведення мисливського господарства за сучасних умов

І. М. Шейгас

*ДП «Степовий ім. В. М. Виноградова Філіал УкрНДІЛГА», Цюрупинськ;
shaygas2@bigmir.net*

Сектор мисливствознавства Степового Філіалу УкрНДІЛГА виконує науково-дослідну роботу «Особливості організації та ведення мисливського господарства в Україні в сучасних умовах», основною метою якої є розробка «Рекомендацій щодо організації та ведення мисливського господарства в Україні» та «Атласу форм технічної документації, обов'язкових для мисливських господарств всіх форм власності». На основі вивчення та еколого-мисливствознавчого аналізу причин, що впливають на сучасний стан мисливської галузі, розроблюються: 1) оптимальна модель ведення мисливства в залежності від ресурсного потенціалу та можливостей біотехніч регіонів; 2) заходи запобігання дії негативних чинників; 3) заходи посилення позитивної дії факторів підвищення ефективності ведення мисливського господарства.

НДР проводяться в умовах рівнинних мисливських угідь України (Поліської, Лісостепової, Степової природних лісомисливських зон). Основною метою та завданням НДР є визначення головних перешкод, що стоять на шляху становлення сучасного мисливства і, відповідно, розробка ключових оперативних заходів для забезпечення стратегічного формування виробничих потужностей мисливської галузі у сфері суспільного виробництва країни.

Для реалізації цього завдання необхідне регіональне визначення кількісних показників впливу лімітуючих абіотичних, біотичних та антропогенних чинників на стан фауністичного ресурсу, на стан та розвиток інфраструктури та, відповідно, на загальний стан господарства, соціально-економічний характер ведення та рейтинг галузі. Це є основним об'єктом досліджень. Для моделювання виробничої та соціальної ситуації потрібні: пріоритетний перелік негативних та позитивних чинників впливу на мисливське господарство, визначення їх кількісних параметрів та розробка заходів щодо ліквідації негативу та посилення позитивної дії факторів впливу.

Розробка заходів із підвищення ефективності ведення мисливського господарства базується на основі багатфакторного вивчення його сучасного стану. Вважаємо, що оптимальний варіант розвитку вітчизняного мисливства полягає у використанні різноманіття мисливського потенціалу: ресурсного, територіального, рекреаційного, соціального, комплексного (лісомисливського, туристичного), а також вдосконаленні нормативно-правової бази управління мисливською галуззю. Результати цієї НДР можуть бути використанні в лісовому та мисливському господарствах, в галузі охорони природи.

Частина 5.

Хроніка та інформація

Звіт про роботу XIX Теріологічної школи-семінару «Роль заповідних територій у збереженні фауністичних комплексів»

1. Загальна інформація

Школу-семінар Українського теріологічного товариства НАН України 2012 року (XIX Теріошкола) присвячено темі «Роль заповідних територій у збереженні фауністичних комплексів». Дата проведення: 24–29 вересня 2012 р. Місце проведення: Чорноморський біосферний заповідник НАН України. Місце розміщення учасників: турбаза «Чорноморець» у с. Залізний Порт (Голопристанський район). На школі-семінарі зібралися спеціалісти та студенти-теріологи з різних областей України та суміжних країн. Організаторами XIX Теріологічної школи виступили Українське теріологічне товариство НАН України (організатор від УТТ – Ігор Загороднюк) та Чорноморський біосферний заповідник НАН України (організатор від ЧБЗ – Зоя Селюніна).

2. Учасники теріошколи

У Теріологічній школі-семінарі 2012 року взяли участь 41 учасник з різних областей України та Білорусі, а також (заочно, як співавтори доповідей) зоологи з Польщі та Азербайджану. Загалом у роботі Школи взяли участь, включаючи заочних учасників, 51 колега із 31 організації та установи.

- природоохоронні установи: НПП «Верховинський»; НПП «Карпатський»; Дніпровсько-Орільський природний заповідник; НПП «Олешківські піски»; Опукський природний заповідник; НПП «Святі гори»; НПП «Синевир»; НПП «Слобожанський»; НПП «Ужанський»;

- академічні установи: Інститут зоології ім. І. Шмальгаузена НАН України; ДНВО «НВЦ НАН Білорусі з біоресурсів» (= кол. Інститут зоології); Інститут зоології НАН Азербайджану; Чорноморський біосферний заповідник НАН України; Біосферний заповідник «Асканія-Нова»; Степовий філіал УкрНДЛГ; Національний науково-природничий музей НАН України;

- вищі навчальні заклади: Гомельський державний університет ім. Ф. Скорини; Київський національний університет ім. Т. Шевченка (ННЦ «Інститут Біології»); Луганський національний університет ім. Т. Шевченка (Лабораторія «Корсак»); Національний лісотехнічний університет України (Львів); Академія сухопутних військ імені П. Сагайдачного (Львів); Сумський державний педагогічний університет; Одеський національний університет ім. І. Мечнікова (Зоологічний музей); Харківський національний університет ім. В. Каразіна; Ужгородський національний університет (Зоологічний музей);

- громадські організації та інші установи: Київський еколого-культурний центр; Кримська республіканська СЕС, Миколаївська обласна СЕС; Херсонський ЦЕНТум.

3. Блок постановочних доповідей

Основними темами, яким була присвячена зустріч стали: «Особливості функціонування острівних популяцій ссавців» (В. Лобков), «Криптичне різноманіття теріофауни заповідних територій України» (І. Загороднюк), «Використання сучасних технологій та вільного ПЗ для організації наукових досліджень на територіях ПЗФ (Н. Брусенцова, А. Біатов), «Фауністичні комплекси Карпатського НПП» (О. Киселюк) та ін.

Про задачі та особливості природи регіону розташування Чорноморського заповідника як приймаючої сторони послухали цікаву доповідь директора заповідника Юрченка А. та організатора школи-семінару З. Селюніної. Цікавими були доповіді про поняття фауністичних комплексів і проблеми опису складу фауни – З. Селюніної, І. Загороднюка, про ведення баз даних з ГІС – А. Біатова з доповненням від Ю. Москаленка, а також доповідь В. Лобкова про проблеми опису фауни, що змінюється. Також переглянули серію відеофільмів і презентацій про заповідник від всіх організаторів з боку заповідника.

Були цікавими і позапланові доповіді. Великий інтерес викликала інформація про аренні утворення на Нижньому Подніпров'ї і систему дренажних та зрошувальних каналів. На прохання учасників конференції відповідні доповіді були зроблені З. Селюніною, Л. Бахтіаровою, а також Т. Мудрак про досвід роботи і залучення до природоохоронної діяльності учнівської молоді.

4. Блок про ПЗФ

На Теріюшколі презентовано доповіді про фауну «молодих» НПП: «Слобожанський» (Харківська обл.), «Олешківські піски» (Херсонська обл.), «Верховинський» (Івано-Франківська обл.), «Нарочанський» та (Білорусь) та «Двурічанський» (Харківська обл.). Обговорено проблеми організації в них зоологічних досліджень: як інвентаризаційних, так і моніторингових.

Досвідом багаторічної роботи поділилися давні природоохоронні установи, насамперед Чорноморський біосферний заповідник (З. Селюніна), якому в цьому році виповнилося 85 років, БЗ «Асканія-Нова» (В. Смаголь); НПП «Карпатський» (О. Киселюк), «Щацький» (Г. Зайцева), «Прип'ятський» (В. Домбровський), «Ужанський» (Н. Коваль); ПЗ «Опукський» (І. Сікорський). Обговорено пропозиції щодо проектування нових природоохоронних територій на півночі Луганщини. У своїх презентаціях доповідачі з різних природоохоронних установ анонсували також видовий склад ссавців.

5. Інформаційний блок

Учасники семінару заслухали й схвалили діяльність всіх інформаційних центрів товариства: сайти «Теріюшкола» і «Кажан», форум Теріюшколи, кол-центр УЦОК, інформаційна сторінка «Теріологія» на Фейсбук. Розглянуто питання важливості участі колег у PR-акціях та інших впливах на суспільство щодо природоохоронних ініціатив через мас-медіа. Зокрема, доповідь Л. Год-

левської та інформаційне повідомлення І. Загороднюка щодо співпраці з порталом «Ловецтво України», Ю. Зізди про новостворену соціально-природничу громадську організацію «Екотон», З. Селюніної про співпрацю з Херсонським обласним екоцентром, Л. Бахтіарової про освітньо-виховну діяльність ЧБЗ. Рекомендовано поширення такої форми співпраці із суспільством.

Окремим питанням розглянуто успішність проведення цьогорічних акцій циклу «Міжнародна ніч кажанів 2012» в Україні. Детально інформовано товариство про проведення акцій у Львові, Києві, Кам'янці-Подільському, Харкові, Мінську. Цей розділ представлено Л. Годлевською спільно з О. Шпаком. Також презентувалася рекламна продукція природно-заповідних установ.

Також заслухали повідомлення З. Селюніної про конференцію «Біорізноманіття Криму» та І. Мерзлікіна про конференцію з організації польових практик на природничих факультетах, що відбулися незадовго до Теріошколи. Інформаційний ярмарок завершився повідомленням І. Загороднюка «Конференція «Динаміка біорізноманіття 2012»: теріологічні аспекти», що була організована у квітні 2012 р. в Луганську Лабораторією «Корсак». У цій конференції брали участь активні учасники теріошкіл (загалом 20 праць). Презентовано збірник матеріалів цієї конференції, а кожний з присутніх на теріошколі учасників тієї конференції анонсував свої публікації.

6. Екскурсійний блок

В рамках Школи були проведені польові заняття на Івано-Рибальчанській та Потіївській ділянках Чорноморського біосферного заповідника. Під час цих занять учасники Школи змогли ознайомитися із унікальними природними комплексами Нижньодніпровських арен, які репрезентативно представлені на лісостепових заповідних територіях та зональними природними комплексами Причорноморського степу і заповідного морського узбережжя.

На Івано-Рибальчанській ділянці проведено маршрутний облік викидів піщаного сліпака та нір кандибки (ємуранчика) – ендеміків піщаного лісостепу, порівняльний аналіз стану ландшафтного різноманіття на заповідних та суміжних територіях. На Потіївці проведено оглядову екскурсію з оцінки стану заповідних степових біотопів для типових степових мешканців, проведено спостереження за дельфінами. М. Товпинець зробив цікаву лекцію в польовій аудиторії – «Епізоотична ситуація територій та безпека теренових зоологічних досліджень», що викликала жвавий інтерес у учасників заняття.

Пунктом відпочинку обрано «Марійчину садибу», де учасники занять ознайомилися із методами організації сільського та зеленого туризму, видами співробітництва таких осередків з природоохоронними установами.

7. Круглі столи

Щовечора проводилися круглі столи із жвавими дискусіями про ефекти розрідження популяцій рідкісних видів (зокрема й видів з групи «мисливська

фауна»), про поточні задачі ПЗТ в умовах глобальних змін клімату, про проблеми дистанційних визначень водних ссавців та критерії видової ідентифікації, про звернення до владних структур з питань природоохорони та ведення досліджень, про кол-центри, про важливість зміщення акцентів в охороні тварин з синантропних на дикі види і необхідність науковцям «іти в народ».

8. «Нові імена»

За цим розділом програми заслухано доповіді 6 учасників: А. Біатова, А. Зітенюк, П. Зітенюка, О. Книги, В. Смаголь, В. Шепітька. Відзначено призовим місцями доповіді: Антона Біатова в номінації «Молоді співробітники», Василя Шепітько в номінації «Студенти», Олексія Книги в номінації «Школярі», доповіді яких отримали найбільшу кількість питань та обговорень.

9. Підведення підсумків

На підсумковому засіданні учасниками Школи ухвалено пропозицію висловити подяку від Ради товариства всьому колективу ЧБЗ та особисто директору ЧБЗ Анатолію Юрченко, членам місцевого оргкомітету Зої Селюніній, Людмилі Бахтіаровій, Юрію Москаленку, Сергію Плющу, Вікторії Плющ, Василю Леонтьєву, а також членам оргкомітету від УТТ Ігорю Загороднюку, Миколі Товпинцю за організацію і проведення Теріошколи на високому рівні із цікавою програмою та комфортними побутовими та робочими умовами.

Учасники Школи обговорили і ухвалили пропозиції до Резолюції і ухвалили її. Місцем проведення наступної Теріошколи рекомендовано Карпатський НПП; головою Оргкомітету наступної школи обрано Олександра Киселюка. Членами Ради школи на новий термін, відповідно до критеріїв, ухвалених XVI Теріошколою, рекомендовані: Л. Годлевська, І. Дикий, І. Загороднюк, О. Киселюк, В. Лобков, І. Мерзлікін, З. Селюніна, В. Тищенко, М. Товпінєць, В. Токарський. Головою Ради Теріошколи обрано Зою Селюніну (на термін до початку наступної XX Школи), Головою Школи – Ігоря Загороднюка.

P.S. Перлини Школи

Під час екскурсії до Тендри І. Мерзлікін подарував учасникам концерт «На краю материка» з грою на автентичних інструментах класу «дримба». У пам'яті залишиться сільська садиба із козацьким кулешем, розповідями про мотанки та оглядом предметів вжитку давньої сільської оселі. О. Шпак привіз набір «біологічного» шоколаду і переспівав українськими піснями всіх українців. Задля спокою сусідів пісенна частина фінального бенкету проходила на межі трьох середовищ – тверді, туману та морської стихії, де звучали тости до колег в Антарктиді. Було багато вітальних дзвінків від колег, зокрема А. Дулицького, І. Дикого, О. Зорі, С. Гладкевича. Вже на вокзалі в Херсоні «воскресла» «Почесна перехідна цеглина теріошколи», яка після мандрів Білоруссю поїхала до одного з нових національних парків.

Резолюція XIX Теріологічної школи-семінару 2012

(Чорноморський біосферний заповідник, Залізний Порт, 24–29.09.2012 р.)

1. Щодо зібрання загалом. Визнати роботу 19-ї Міжнародної теріологічної школи-семінару успішною і програму Школи повністю виконаною: у роботі школи взяли участь 41 учасників, їхня географія охоплює більшість регіонів України, Білорусь, Польщу та Азербайджан. Підтверджено ефективність 5-денної схеми проведення школи-семінару з 3–5 ключовими сесіями, польовим заняттям і щоденними круглими столами у формі майстер-класів або проблемних доповідей з обговоренням. Просити Міністерство екології та природних ресурсів вважати та затвердити участь у школі як підвищення кваліфікації наукових співробітників ПЗФ з видачею посвідчення про пройдене стажування (за підписом керівника установи, де проходить Школа).

2. Щодо таксономічних переліків. Відповідно до загальних положень Глобальної таксономічної ініціативи рекомендувати Раді школи звернутися до Міністерства екології та природних ресурсів з клопотанням сприяти поширенню в усіх установах ПЗФ затвердженого Теріошколою переліку наукових і українських назв ссавців. Рекомендувати працівникам цих установ укласти або відкоригувати існуючі переліки і розмістити їх в окремому розділі сайту УТТ. Рекомендувати як практичне впровадження посібник «Довідник близьких і проблемних видів ссавців у складі фауни ПЗТ вищих рангів» до друку (автор І. Загороднюк) і просити Департамент заповідної справи сприяти розповсюдженню цього довідника у наукових відділах установ ПЗФ України.

3. Щодо чужорідних видів. Рекомендувати у видових переліках регіональних фаун відображати статуси чужорідних видів з відповідними позначеннями і включити до системи моніторингу блок спостережень за розповсюдженням і натуралізацією таких видів не тільки в ПЗТ, але й на суміжних територіях. Рекомендувати всім природоохоронним установам розробляти біотехнічні заходи щодо обмеження присутності і стримування розповсюдження чужорідних видів, включаючи здичавілі форми свійських тварин.

4. Про обліки чисельності ссавців в ПЗФ. У зв'язку з неможливістю вести абсолютні обліки чисельності рідкісних видів та видів з охоронним статусом за «Червоною книгою України» просити Мінекології лобювати зміни до вимог заповнення форм статистичної звітності «Форма 1-заповідник» (річна). Рекомендувати прийняти для використання концепцію бальних оцінок чисельності, затверджених IX Теріологічною школою.

5. Щодо біотопів як об'єктів заповідання і моніторингу. Звернути увагу колег і Мінекології на недоречність охорони, заповідання та моніторингу некорінних і азональних і трансформованих біотопів і потребу першочергових моніторингових досліджень зональних природних об'єктів (сосна по степу) і спрямовувати зусилля на моніторинг і охорону типових зональних біотопів,

видів та угруповань. Висловити незгоду щодо втрати у назві профілюючого міністерства природоохоронної функції і заміну її ресурсною.

6. Про ГІС та накопичення даних. Відзначити досвід НПП «Слобожанський» та Чорноморського БЗ у запровадженні ГІС в зоологічні дослідження і створення баз даних на їхній основі та сприяти обміну досвідом та поширенні таких підходів до обліку й моніторингу теріофауни заповідних територій.

7. Щодо підтримки і поширення знань. Схвалити досвід роботи інформаційного центру з реабілітації кажанів і рекомендувати поширити його на різні регіони і різні групи тварин. Шукати можливості для проведення майстер-класів або семінарів з ведення такої роботи. Рекомендувати включити таку роботу в акції екоклубів та студентських наукових товариств і центрів еколого-натуралістичного виховання учнівської молоді за прикладом співпраці Чорноморського БЗ з юннатським об'єднанням ХерсонЦЕНТум.

8. Щодо днів звірят. Визнати ефективним шлях поширення знань про фауну та потреби її охорони шляхом залучення ЗМІ, розсилок інформаційних листів, концентруючи таку інформацію на сайті товариства. У продовження інформаційних компаній «Роки звірят в Україні» (Рік Зубра 2009, Видри 2010, Кажана 2011 «європейський» та 2012 «міжнародний») оголосити 2013 рік Роком Вовчків. Просити Г. Зайцеву підготувати відповідне обґрунтування та відповідний інформаційний лист до установ ПЗФ.

9. Щодо розвитку сайту Теріошколи. Відзначити високий рівень інформаційного забезпечення колег через сайт теріошколи, його бібліотеку, розділ «наша фауна» та його форум, просити колег брати активнішу участь у форумі школи і положень ГТІ підготовці матеріалів до сайту. Розвинути пропозицію додати на сайті розділ або сторінку про регіональні списки теріофауни.

10. Щодо видання матеріалів. Впорядкувати збірник тез доповідей XIX теріошколи, залучивши всі поточні інформаційні матеріали товариства.

11. Щодо наступних шкіл. Вітати пропозицію провести наступну школу у Карпатському Національному природному парку, Івано-Франківської області восени 2013 року. Просити О. Киселюка та І. Загороднюка взятися до підготовки ювілейної (XX) Теріошколи на базі Карпатського НПП, звернутися з відповідними листами від ради Теріошколи до керівництва установи, в яких працюють члени майбутнього оргкомітету та Міністерства екології та природних ресурсів (Департамент заповідної справи).

12. Подяки. Висловити подяку оргкомітету Теріошколи у складі М. Товпинця, І. Загороднюка, С. Селюніній за організацію школи, а також співробітникам Чорноморського біосферного заповідника Л. Бахтіаровій, Ю. Москаленку та директору заповідника А. Юрченку за сприяння проведенні семінару та створення сприятливих робочих умов для його учасників.

Упорядкували: Зоя Селюніна, Юлія Зізда, Ігор Загороднюк

Список учасників XIX Теріологічної школи-семінару

Загалом у роботі семінару взяли участь 41 очний учасник, у т. ч. 33 активних учасника, 8 гостей школи-семінару, а також 10 заочних учасників, які представили для обговорення свої матеріали, але не змогли взяти участь у семінарі. Нижче наведено список всіх учасників (разом 51 особа).

1. Оргкомітет

Голова Оргкомітету: Анатолій Юрченко (директор ЧБЗ);

Члени оргкомітету: Людмила Бахтіарова (зав. відділу еколого-освітньої роботи ЧБЗ) – організаційний секретар; Ігор Загороднюк (заступник голови УТТ) – голова Теріошколи; Зоя Селюніна (ст. наук. співроб. ЧБЗ, член Ради Школи) – заступник голови оргкомітету; Микола Товпинець (Кримська республіканська СЕС) – голова оргкомітету XVIII Теріошколи.

Група технічної підтримки та секретарі: Василь Леонтєв (ЧБЗ), Марина Коробченко (Луганський національний університет), Юрій Москаленко (ЧБЗ), Сергій Плющ (ЧБЗ), Вікторія Плющ (ЧБЗ).

2. Учасники школи

Антонець Надія Вікторівна – Дніпровсько-Орільський природний заповідник
<antonez_48@mail.ru>

Бахтіарова Людмила Іванівна – Чорноморський біосферний заповідник
<Bahtiarova.L.I@nas.gov.ua>

Біатов Антон Петрович – НПП «Слобожанський» <anton.biatov@gmail.com>

Брусенцова Наталя Олександрівна – НПП «Слобожанський»
<n_brusentsova@mail.ru>

Годлевська Олена Віталіївна – Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, к. б. н. <lgodlevska@gmail.com>

Домбровський Валерій Чеславович – Інститут зоології НАН Білорусі, к. б. н.
<valdombr@rambler.ru>

Загороднюк Ігор Володимирович – Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка, к. б. н. <zoozag@ukr.net>

Заїка Сергій Віталійович – Національний науково-природничий музей НАН України, асп. <zaika_sv@ukr.net>

Зайцева-Анциферова Ганна Юріївна – Академія сухопутних військ ім. П. Сагайдачного (Львів), к. б. н.

<zaitsevasonia@yahoo.com>

Зізда (Войнарович) Юлія Едвардівна – Ужгородський національний університет (зоомузей), асп. <julcha@ua.fm>

Зітенюк Алла Миколаївна – НПП «Верховинський» <zit_alla@ukr.net>

Зітенюк Петро Дмитрович – НПП «Верховинський» <prpv_nauka@ukr.net>

Кириченко Вадим Євгенович – Миколаївська обласна СЕС <roonin@mail.ru>

Киселюк Олександр Іванович – НПП «Карпатський», к. б. н. <cnnp@meta.ua>

Коваль Неля Пилипівна – Ужанський НПП <nelya.kowal@gmail.com>

Коробченко Марина Анатоліївна – Луганський національний університет ім. Т. Шевченка, асп. <aquamarine@ukr.net>

Леонтєв Василь Олександрович – Чорноморський біосферний заповідник
<bsbr-nauka@yandex.ru>

Лобков Володимир Олексійович – Одеський національний університет (зоомузей), к. б. н. <zoomuz@te.net.ua>

Мерзлікін Ігор Романович – Сумський державний педагогічний університет, к. б. н. <mirdaodzi@gmail.com>

Москаленко Юрій Олександрович – Чорноморський біосферний заповідник <strix@strix.ks.ua>

Плющ Вікторія Василівна – Чорноморський біосферний заповідник

Плющ Сергій Олександрович – Чорноморський біосферний заповідник <Bsbr-nauka@yandex.ru>

Саварин Александр Александрович – Гомельський державний університет ім. Ф. Скорини, к. б. н. <a_savarin@mail.ru>

Селюніна Зоя Володимирівна – Чорноморський біосферний заповідник, к. б. н. <scirtopoda@gmail.com>

Сікорський Ігор Анатолійович – Опускський природний заповідник <falco72@yandex.ru>

Скубак Євген Миколаєвич – НПП «Святі Гори» <npp.svgor@yandex.ru>

Смаголь Вікторія Олександрівна – БЗ «Аскания-Нова», аспірант <viktoriasmagol@rambler.ru>

Товпинець Микола Миколайович – Кримська респ. СЕС <niko_tovp@mail.ru>

Токарський Віктор Арсентійович – Харківський національний університет, д. б. н. <v.tokarsky@mail.ru>

Хоєцький Павло Богданович – Національний лісотехнічний університет України, д. б. н. <hpb@ua.fm>

Шепітько Василь Сергійович – Луганський національний університет ім. Т. Шевченка, студ. <leo-1992-01@ukr.net>

Шпак Олексій Вікторович – ДНВО «НВЦ НАН Білорусі з біоресурсів» <shpak.dvergr@gmail.com>

Юрченко Анатолій Петрович – директор ЧБЗ, голова оргкомітету

Гості теріошколи

Анциферов Святослав – Академія сухопутних військ ім. П. Сагайдачного

Грицюк Іван Васильович – НПП «Карпатський» <cnnp@meta.ua>

Грубник Володимир Валентинович – Харківський національний університет

Киселюк Марта Павлівна – Карпатський національний природний парк

Книга Олексій – ХерсонЦЕНТУм

Мудрак Тетяна – Методист ХЦЕНТУму

Спирidonов Олег Борисович – Харківський національний університет

Цибульник Олена Іванівна – Харківський національний університет

Заочні учасники

Гаврилюк Святослав – НПП «Олешківські піски»

Гасанов Ніджат Алісафа огли – Інститут зоології НАН Азербайджану, к. б. н.

Гольдін Павло Євгенович – Таврійський національний університет, к. б. н.

Городна Олександра Володимирівна – КНУ імені Тараса Шевченка ННЦ «Інститут біології», к. б. н. <algora@i.ua>

Дикий Ігор Васильович – Львівський національний університет ім. І. Франка, к. б. н. <i.dykyu@gmail.com>

Дулицький Альфред Ізраїлович – Кримський агротехнологічний університет, к. б. н. <aidzoo@ukr.net>

Зоря Олександр Васильович – Харківська обласна СЕС

Новковський Войцех – Польська академія наук, докт. габ.

Парнікоза Іван Юрійович – Київський еколого-культурний центр, к. б. н. <parnikoza@gmail.com>

Шейгас Ігор Миколайович – Степовий філіал УкрНДІЛГ, к. с.-г. н., <shaygas2@bigmir.net>

Впорядкували: Зоя Селюніна та Ігор Загороднюк

Українському теріологічному товариству – 30 років

Ігор Загороднюк, Ігор Ємельянов

*Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка; zoozag@ukr.net
Національний науково-природничий музей НАН України; nmnh@museumkiev.org*

Українське теріологічне товариство НАН України започатковане у березні 1982 р. як Українське відділення Всесоюзного теріологічного товариства АН СРСР, а 13 січня 1992 р. Рада УО ВТО ухвалила рішення про його реорганізацію в Українське теріологічне товариство (УТТ). Головною організацією є Відділення загальної біології НАН України. Керівними органами УТТ є Рада товариства та її Президія. На сьогодні головою Президії УТТ є чл.-кор. НАН України, проф. І. Г. Ємельянов, заступниками є проф. М. Ф. Ковтун та І. В. Загороднюк; вчений секретар – Т. В. Крахмальна.

З 1993 р. основними формами діяльності УТТ стали: проведення щорічної Теріологічної школи-семінару теріологів природно-заповідних територій та біологічних стаціонарів (стисла назва – «Теріологічна школа», проведено 19 Теріошкіл), періодичне видання інформаційного бюлетеню «Novitates Theriologicae» (видано 7 випусків) та збірки наукових праць «Праці Теріологічної школи» (видано 8 випусків), підтримка веб-сайту УТТ «Теріологічна школа» (з форумом). Теріологічна школа-семінар є основним щорічним форумом, на якому проходять апробації результатів досліджень та обмінюються досвідом теріологи з установ ПЗФ, Національної та галузових академій наук, вищих навчальних закладів. Керівництво Теріошколою покладено радою УТТ на її ініціатора І. В. Загороднюка; щороку на поточній школі обирають нову Раду Теріошколи, головою цієї Ради є організатор останньої школи.

Стислий нарис історії УТТ викладено на веб-сайті товариства за адресою: <http://terioshkola.org.ua/ua/chronicle/uo-vto.htm> (автор І. Г. Ємельянов). Нарис історії формування Теріошколи опубліковано в журналі «Заповідна справа в Україні» (Загороднюк, 1999) і розміщено на веб-сайті товариства за адресою: <http://terioshkola.org.ua/ua/chronicle/shk-hist.htm>.

Діяльність УТТ шириться за окремими напрямками. Теріошкола, започаткована 24.11.1993 р. як секція УТТ, вже за сім років (5.05.2001) ініціювала перед Радою УТТ створення ще однієї дочірньої мережі – УЦОК (Український центр охорони кажанів <http://kazhan.org.ua>). В рамках Теріошколи сформувалися і плідно працюють робочі групи з обліку й діагностики дрібних ссавців (група GLIS), номенклатури й термінології (група ABC), моніторингу популяцій великих хижих (група HELP <http://carnivora.com.ua>). Щороку на школах-семінарах проходять тематичні сесії «Інформаційний ярмарок», «Ніч кажанів в Україні», «Нові імена в теріології». Товариство за 30 років існування набуло сили завдяки новим ініціативам та продовжує свій розвиток.

Види-символи і тематичні роки звірів в Україні

Види-символи – особлива категорія добре відомих видів, історія популяцій яких тісно сплетена з історією самої людини у тій чи іншій місцевості чи країні. Успіх їхньої охорони нерідко залежить від ставлення до них пересічних людей. Поняття видів-символів активно використовують для розвитку природоохорони в усьому світі, і позитивні емоції щодо певних видів нерідко є запорукою успіху акцій і кампаній на зміну ставлення громади до проблем охорони біорізноманіття в цілому. 2009 року на XV теріошколі Українське теріологічне товариство започаткувало низку ініціатив щодо охорони вразливих видів ссавців. Першим Видом Року в Україні став зубр (2009), надалі щороку товариство обирало Видом Року представника іншої систематичної групи. Найближчий 2013 рік оголошено Роком Вовчка.

2009: Рік Зубра в Україні. За ухвалою XV теріошколи (Канівський ПЗ) 2009 р. оголошено Роком Зубра в Україні. Зубр (*Bison bonasus*) – найбільший ссавець нашої фауни, відновлений в Україні тільки завдяки низці природоохоронних заходів. Наразі вид знову під загрозою, попри офіційний «червонокнижний» статус. На сайті створено спеціальну сторінку про цей вид та опубліковано низку матеріалів про нього у пресі й на сайті, підготовлених за мотивами дискусій на «Зубровому» круглому столі XV теріошколи.

2010: Рік Видри в Україні. За ухвалою XVI теріошколи (Поліський ПЗ) 2010 р. оголошено Роком Видри в Україні. Видра (*Lutra lutra*) – один з найуразливіших ссавців нашої фауни, який відновлено завдяки низці охоронних статусів. Наразі вид знову під загрозою: його здобувають браконьєри, нищать рибоводи. Через особливості просторової структури популяцій успіх в охороні може бути забезпечений тільки охороною по всьому ареалу. На сайті створено сторінку про вид і проведено низку кампаній (доповіді, проекти, публікації).

2011–2012: Рік Кажана в Україні. За пропозицією EUROBATS 2011–2012 рр. названо Роком Кажана: 2011 – як європейський, 2012 – як усесвітній. Кажани у повному складі включені до Червоної книги України (2009). Ініціатива підтримана рішенням XVII Теріошколи (Шацький НПП). На сайті УТТ створено галерею «Кажани України»; тематична сторінка є й на сайті УЦОК. Проведено низку акцій (публікації, конкурси, наклейки, круглі столи, зустрічі «Ніч кажанів», сторінка на форумі товариства).

2013: Рік Вовчка в Україні. Вовчкові (родина Gliridae) – малочисельна група гризунів, один з видів якої внесено до ЧКУ і кожний з видів – до різних регіональних червоних переліків. Концентрація уваги суспільства до цих видів пов'язана з уразливістю цих тварин, нерідкісними контактами людей з вовчками, схильними до синантропії, миловидими фото вовчків. Підготовлено розсилку інформаційних матеріалів про вовчків за мережею респондентів.

Ігор Загороднюк

Інформація про випуски *Novitates Theriologicae*

- Pars 1 Теріологія в Україні 2000: крок у нове століття. Київ: Укр. теріол. тов-во, 2000. 12 с. — [Theriology in Ukraine 2000: step is in new age. Kyiv, Ukr. Theriol. Soc., 2000. 12 pp.]
- Pars 2 Використання ультразвукових детекторів у дослідженнях кажанів (Матеріали детекторного семінару в Ядутах 30 квітня – 3 травня 2000 року). Київ: Укр. теріол. тов-во, 2000. 58 с. — [Bat-detector workshop in Ukraine 2000. Kyiv, Ukr. Theriol. Soc., 2000. 58 pp.]
- Pars 3 Кажани Карпатського регіону (Матеріали III Міжнародної конференції 8–12 вересня 2000 р., Рахів). Київ: Укр. теріол. тов-во, 2001. 96 с. — [Bats of Carpathian Region (Proceedings of the III International Conference, 8–12 September 2000 in Rakhiv). Kyiv, Ukr. Theriol. Soc., 2001. 96 pp.]
- Pars 4 Великі хижі ссавці України та прилеглих країн (Матеріали Школи-семінару, Поліський природний заповідник, 15–17 грудня 2000). Київ: Укр. теріол. тов-во, 2001. 72 с. — [Large carnivore mammals of Ukraine and adjacent countries. Kyiv, Ukr. Theriol. Soc., 2001. 72 pp.]
- Pars 5 Ссавці відкритих просторів (матеріали VIII Теріошколи). – Київ: Укр. теріол. тов-во, 2005. – 96 с. — [Mammals of open terrains. Kyiv, Ukr. Theriol. Soc., 2005. 96 pp.]
- Pars 6 Міграційний статус кажанів в Україні. Київ: Укр. теріол. тов-во, 2001. 172 с. — [Migration Status of Bats in Ukraine. Kyiv, Ukr. Theriol. Soc., 2001. 172 pp.]
- Pars 7 Методики обліку теріофауни. Київ, Львів: Українське теріологічне товариство, 2007. 46 с. — [Methods of mammal fauna census. Kyiv, Lviv, Ukrainian Theriological Society, 2007. 46 pp.]
- Pars 8 ця збірка: Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців. Гола Пристань: Укр. теріол. тов-во, 2012. 76 с. — [Theriofauna of Protected Areas and Mammal Protection. Hola Prystan', Ukr. Theriol. Soc., 2012. 76 p.]

2003 року (25.05.2003) створено інформаційний Інтернет-ресурс, в якому анонсується вся поточна діяльність Українського теріологічного товариства – «Теріологічна школа» (автори і ведучі – І. Загороднюк та О. Годлевська). Цей сайт мав замістити інформаційну частину видання «*Novitates Theriologicae*», і тому надалі бюлетень не готувався, проте за ініціативою В. Токарського, підтриманою Радою Теріошколи, з 2012 р. це видання відновлено як збірка тез доповідей та інформаційних матеріалів поточного зібрання. Восьмий випуск (Pars 8) присвячено матеріалам XIX Теріологічної школи-семінару, що відбулася у Чорноморському біосферному заповіднику 24-29.09.2012 р.

Теріофауна заповідних територій та збереження ссавців

(матеріали XIX Теріологічної школи-семінару)

(за редакцією І. Загороднюка)

**Випуск № 8
Бюлетеню «Теріологічні новини»
(*Novitates Theriologicae*, pars 8)
Українського теріологічного товариства
НАН України**

Підписано до друку 01.11.2012 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк різнографія.
Гарнітура Times New Roman Сут.
Ум. друк. арк. 4,42. Наклад 100.
Замовлення № 2507

Віддруковано у ПАТ «Херсонська міська друкарня»
Свідоцтво про реєстрацію ХС № 39 від 02.12.03 р.
73000, Україна, м. Херсон,
вул. 40 років Жовтня, 31
Тел./факс: (0552) 411333, 342002